

چہ فضا

تالیف

میر سید شریف ابوالحسن علی بن محمدؒ

۷۷۰-۸۱۶ھ

مکتبہ النبویہ
کراچی - پاکستان

ف
ع
ل

صفحات

اسم الكتاب

میرزا شریعہ الہامی علی ابن ابی طالب

تألیف

96

عدد الصفحات

45/= روبية

السعر

۱۴۳۲ھ / ۱۴۰۱ء

الطبعة الأولى

مکتبۃ البشری

اسم الناشر

جمعية شودھری محمد علی الخیرية (مسجلة)

Z-3، اوورسیز بنکلوز، جلستان جوهر، کراتشي. پاکستان

+92-21-34541739, +92-21-37740738

الهاتف

+92-21-34023113

الفاکس

الموقع على الإنترنت : www.maktaba-tul-bushra.com.pk

www.ibnabbasaisha.edu.pk

البريد الإلكتروني : al-bushra@cyber.net.pk

مکتبۃ البشری، کراتشي. پاکستان +92-321-2196170

یطلب من

مکتبۃ الحرمین، اردو بازار، لاہور. +92-321-4399313

المصباح، ۱۶- اردو بازار، لاہور. +92-42-7124656, 7223210

بک لینڈ، سٹی پلازہ کالج روڈ، راولپنڈی. +92-51-5773341, 5557926

دار الإخلاص، نزد قصہ خوانی بازار، پشاور. +92-91-2567539

مکتبۃ رشیدیة، سرکی روڈ، کوئٹہ. +92-333-7825484

وأيضاً يوجد عند جميع المكتبات المشهورة

فہرست مضامین

صفحہ	موضوع	صفحہ	موضوع
۱۹	حروف موثرہ در فعل	مقدمہ	
۱۹	حروف ناصبہ و جازمہ	۵	اقسام کلمہ
۲۰	بحث امر	۶	تعریف تعریف و اقسام اسم
۲۰	قاعدہ بنائے امر	۷	اقسام فعل
۲۱	اقسام فعل	۷	حروف اصلی و زوائد
۲۱	لازم و متعدی	۸	اقسام اسم و فعل باعتبار حروف اصلیہ
۲۲	فعل ماضی مجہول	۱۰	صیغائے ثلاثی مجرد
۲۲	قاعدہ بنائے فعل ماضی مجہول	۱۱	ابواب ثلاثی مزید فیہ
۲۳	فعل مستقبل مجہول	۱۲	ابواب رباعی مجرد و مزید فیہ
۲۳	قاعدہ بنائے فعل مستقبل مجہول	۱۳	مصدر و غیر مصدر
۲۴	امر حاضر مجہول		تصاریف افعال
۲۴	امر بانون تاکید ثقیلہ	۱۴	نہر و ضرب
۲۵	اسم فاعل	۱۵	فعل مستقبل
۲۵	اوزان اسم فاعل	۱۵	قاعدہ بنائے فعل مستقبل
۲۶	اسم مبالغہ و اسم مفعول	۱۶	علامات فعل
۲۶	اوزان مبالغہ و مفعول	۱۶	علامات متثنیہ و جمع

موضوع	صفحه	موضوع	صفحه
هفت اقسام		باب مفاعله	۶۰
مثال	۲۷	خاصیات مفاعله	۶۰
اجوف	۳۰	باب افعال	۶۱
ناقص	۳۴	خاصیات افعال	۶۱
لفیف	۴۰	باب استفعال	۶۴
لفیف و مہوز	۴۲	خاصیات استفعال	۶۴
مہوز	۴۳	باب تفعّل	۶۶
مضاعف	۴۴	خاصیات تفعّل	۶۶
مصدر میخی و اسم ظرف	۴۵	باب تفاعل	۶۷
اوزان اینها	۴۵	خاصیات تفاعل	۶۷
فوائد متفرقه		فوائد متفرقه در تفعّل	۶۸
در حروف حلقی	۴۶	در باب افعال	۶۹
باب افعال	۴۷	تصاریف افعال از رباعی	۷۰
خاصیات افعال	۴۷	خاتمه در فوائد متفرقه	۷۲
تبصره ضروری	۵۲	تکلمه در خاصیت افعال و افعیال	۷۴
باب تفعیل	۵۹	صرف میر منظوم	۸۳
خاصیات تفعیل	۵۹		

بسم الله الرحمن الرحيم

بدال - ايدك الله تعالى في الدارين - کہ کلمات لغت عرب بر سہ قسم ست : اسم و فعل و حرف . اسم چوں : رَجُلٌ وَعِلْمٌ . و فعل چوں : ضَرَبَ وَدَحْرَجَ . و حرف چوں : مِنِ وَاِلَى .

زداں یک مرد سگ غلطانیڈاں یک مرد

بسم الله: افتتاح کرد مصنف ﷺ کتاب را بہ بسمہ؛ للحديث النبوی: "کل أمر ذي بال لم يبدأ بسم الله فهو أحذم" واکتفاء نمود بر ہمیں بسمہ و تحمید گفت با آنکہ حدیث صحیح ست: "کل أمر ذي بال لم يبدأ بحمد الله فهو أحذم أقطع أو أبت" از آنکہ بحسب ظاہر عمل ہر یکے ازیں ہر دو مزاحمی شدن دیگرے را چہ تقدیم بسمہ مستدعی بود تا خیر حملہ او بالعکس، واصل آنست کہ اگر دو حدیث متعارض المعنی واقع شود مہما ممکن حمل بر محمل صحیح باید کرد، لہذا مصنف ﷺ یکے را بر بدایت فی الکتابۃ، و دیگرے را فی التلطف حمل کردہ، بسمہ را در کتابت مقدم ساخت، و تحمید را قبل از شروع مقصود بلمان خود گفت؛ عملاً بالجیشین، و قرینہ بر تحمید لسانی مصنف ﷺ تداول و تعاود و عدم قطع و ترائیں رسالہ است کما لا یخفی، و توجیہات دیگر ہم در دفع تعارض ست خوف اطباء رخصت ذکر آں نمی دہد.

و بدال کہ ایں توجیہ باعتبار اکثر نسخ صحیح است، فاما بر بعض نسخہ کہ بسمہ و حمدلہ دارد حاجت توجیہ نخواہد بود، مگر صرف برائے رفع تعارض حدیثین و آں مندفع ست. إما الحمل الأول على الحقيقي، والثاني على الإضافي أو العرفي أو كليهما على العرفي، فافهم. (مولوی انور علی) ايدك الله: قوت دہد ترا خداے برتر در دین و دنیا.

کلمات: کلمات لغت عرب بر سہ قسم ست، دریں قسم اشارت ست بسوئے موضوع علم صرف کہ دانستن آں بر شارع ایں علم ضرور ست، و آں کلمات موضوع لغت عرب ست کہ بحث کردہ می شود دریں فن از عوارض ذاتیہ آں مثل: اعلال و تضعیف و امالہ و نسبت و غیرہ. اما تعریف آں پس بیان کرد بقول خود: "گردانیدن یک لفظ "آہ، و غرض از اں صیانت ذہن مبتدی است از خطائے لفظی در کلام عرب نہ از جہت اعراب و بنا، بلکہ از راہ اصل و بنا، و واضح ایں علم معاذ بن مسلم الہراء [الہراء بفتح الہاء و تشدید الراء نسبتہ الی بیع الثیاب الہرودیہ] ست، و واضح علم نحو ابو الاسود دلی ست کہ یکے از کبار تابعین ست، در "حیاء الحيوان" و غیرہ روایت ست کہ علی بن ابی طالب ؑ روزے بسوئے ابو الاسود خطاب کردہ فرمود: کہ قواعد زبان ما را تدوین کنی [پس عرض کرد چگونہ تدوین نمایم] پس آنحضرت ؑ ارشاد کرد: کہ ہر کلام یا اسم ست یا فعل یا حرف، پس بر خاست ابو الاسود از مجلس شریف، و گفت: کہ تدوین و وضع می کنم بر نحویکہ از زبان مبارک ارشاد شدہ، و لذا اسمی ذلک العلم بذلک الاسم، یعنی النحو؛ لکن علی نحو ما قالہ امیر المؤمنین علی بن ابی طالب ؑ، پس گویا در تقدیم ایں تقسیم تین ست بکلام برکت التام آنحضرت ؑ، و اشارت ست بسوئے بودن آن مقدم بالشرف والوضع بر مباحث ما بعد. (مولوی انور علی)

تشریف در لغت: گردانیدن چیزے ست از حالے بحالے، و در اصطلاح علمائے صرف: عبارت ست از گردانیدن یک لفظ بسوئے صیغائے مختلفہ، تا حاصل شود ازاں معنیائے متفاوت، و تشریف در اسم اندک باشد چون: رَجُلٌ رَجُلَانِ رِجَالٌ رُجُلٌ، و تشریف در فعل بیشتر باشد چون: ضَرَبَ ضَرْبًا ضَرْبُوا اِلٰحَ يَضْرِبُ يَضْرِبَانِ يَضْرِبُونَ تا آخر، و تشریف در حرف نباشد زیرا کہ در حرف تشریف نیست.

بمعنی لغوی

فصل

اسم راسه بناست .....

تشریف: باید دانست کہ نزد متاخرین صرف و تشریف ہر دو مترادف اند، اما بر قول سیبویہ تشریف جزو صرف ست کہ آں جزو نحو ست. (مولوی محمد عبد العلی) حاصل شود: و بعضے از محققین تشریف صرف چنین کرده کہ علمی ست کہ دانستہ شود ازاں احوال کلمات از روئے آں تشریف کہ در اں اعراب و بنا را مدخل نباشد، و بعضے چنان گفتہ: کہ در اں از مفردات من حیث صور ہا و میثاقا بحث کردہ شود، پس مؤید ایں معنی ست کہ آنکہ گفتہ اند: کہ تشریف و معانی و بیان و بدیع و بدیع تخیل جمیع علوم ادبیہ دریں مشترک اند کہ موضوع آنہا کلمہ و کلام ست، و فرق در میان آنہا جز ایں نیست کہ باعتبار حیثیات ست و بس، فافہم.

متفاوت: مثل لفظ ضَرَبَ کہ ازاں ضَرَبَ يَضْرِبُ اِضْرِبْ وَضَارِبٌ و غیرہ بنا کنی حاصل می شود ازاں معانیہائے مختلفہ، کما لا یخفی. و تشریف در حرف: دریں جا اعتراض است مشہور، و آں اینکہ دریں عبارت مصادرة علی المطلوب کہ عبارت ست از گردانیدن مدعا عین دلیل، یا جز آں لازم می آید، و ایں فتح ست، جوابش آنکہ ایں اعتراض فقط از سوء فہم بر ظاہر عبارت وارد می شود، و اما بتعمیق نظر پس عبارت مصنف رحمہ اللہ خالی از غبار و کدورت ست، از آنکہ در دعوی یعنی در قولہ: "تشریف در حرف نباشد"، مراد از تشریف تشریف اصطلاحی ست کہ معنیش بالا گذشتہ، و مراد از تشریف در دلیل تشریف لغوی ست، و تشریف اصطلاحی خاص ست از تشریف لغوی، پس حاصل عبارت آنکہ تشریف اصطلاحی در حرف یافتہ نمی شود، ای گردانیدن آں بسوئے صیغائے مختلف تا حاصل شود ازو معنیائے جداگانہ: س از آنکہ در حرف تشریف لغوی یعنی گردانیدن یک لفظ از حالے بحالے یافتہ نمی شود، و ہر گاہ کہ عام در آں مقام متقی باشد خاص بطریق اولی متقی خواہد بود.

ثلاثی و رباعی و خماسی، و ہر یکے ازیں بنا ہا بر دو وجہ ست: یکے مجرد از زوائد، یعنی ہمہ حروف وے اصلی باشد، و دیگر مزید فیہ کہ در وے حرف زائد باشد۔ و فعل را دو بنا ست: ثلاثی و رباعی، و ہر یکے ازیں دو بنا مجرد باشد، و مزید فیہ بر ال قیاس کہ دانستہ شد در اسم۔

فصل

میزان در شناختن حروف اصلی از حروف زائدہ "فاء" و "عین" و "لام" ست، پس ہر حرفیکہ در مقابلہ یکے ازیں حروف ثلاثہ باشد اصلی بود چوں: رَجُلٌ کہ بر وزن فَعْلٌ ست و نَصَرَ کہ بر وزن فَعَلَ است، و ہر حرفیکہ در مقابلہ لہنا نباشد زائدہ بود چوں: ضَارِبٌ و نَاصِرٌ کہ بر وزن فَاعِلٌ ست، و یَنْصُرُ و یَطْلُبُ کہ بر وزن یَفْعَلُ ست، و در بنائے رباعی اسم و فعل "لام" یک بار مکرر شود، و در خماسی اسم دو بار چنانچہ معلوم گردد۔

ثلاثی: بدانکہ نسبت ثلاثی و رباعی و غیرہ بسوے ثلاثہ واربعة است بتغیر حرکت نہ بسوے ثلاث و رباع، چنانکہ از ظاہر لفظ معلوم می شود، و زیرا کہ راست نمی شود قول ایشان: زَيْدٌ ثَلَاثِيٌّ بایں معنی کہ زید صاحب سہ سہ حرف دارد ای از جملہ آنہاست، و لا یخفی ما فیہ من التکلف اگر گوئی: کہ دریں صورت ہم نسبت راست نمی شود؛ زیرا کہ در منسوب و منسوب الیہ تغایر ضرور ست، و در زید ثلاثی مثلاً لازم می آید نسبت شیء بسوے نفس خود، گوئیم: تغایر موجود ست، از آنکہ منسوب مجموع حروف مع حروف قنبر، و اگر گوئی: کہ اسم احادی و ثنائی قلیل اند اعتبار را شاید و دیگر آنکہ مقسم اسم متمکن ست پس ایں ہر دواز مقسم خارج ست؛ زیرا کہ ایں ہر دو بمنی غالبای باشد۔ و خماسی: و سداسی نمی شود؛ زیرا کہ نزد لحوق حروف زوائد کلمہ بسیار ثقیل بر زبان می شود۔

یعنی: در بعضی نسخہ بجائے "یعنی" کاف بیان ہم آمدہ۔ و فعل را: فعل خماسی نمی شود؛ زیرا کہ نزد لحوق زوائد و اتصال ضمائر بارزہ بسیار ثقیل بر زبان می شد، و تقسیم حرف نہ کرد بسوے ایں اقسام از آنکہ در حرف تصرف نمی باشد و صرفی بحث نمی کند مگر از کلمہ متصرفہ۔ بر وزن فاعل: بنائے کلمہ عبارت ست از مجموع حروف و حرکات و سکنا ت کہ در کلمہ آید۔ (مولوی انور علی)

لام: و اختیار لام برائے تکرار اشعار بر آنست کہ لام از حروف زوائد ست، پس سزاوار تکرار باشد، و نیز در آخر کلمہ واقع ست و آخر کلمہ سزاوار تغیر ست از اول و ثانی۔

فصل

اسم ثلاثی مجرد را ده صیغہ است: فَلَسْ فَرَسٌ كَتَفَ عَضُدٌ حَبْرٌ عَنَبٌ اِبِلٌ قُفْلٌ صُرْدٌ عُنُقٌ و مزید فیہ

وے بسیار ست: و اسم رباعی مجرد را پنج صیغہ است: جَعْفَرٌ دِرْهَمٌ زَبْرُجٌ بُرْثَنٌ قَمَطَرٌ.

و مزید فیہ وے کمتر ست، و اسم خماسی مجرد را چہار صیغہ است: سَفَرٌ جَلٌ قَدْ عَمِلٌ جَحْمَرٌ شُرْ

قِرْطَبٌ و مزید فیہ وے بغایت اندک ست، و اوزان او پنج ست: غَضْرُ فُوطٌ قَبْعَثْرٰی قِرْطَبُوسٌ

حُزْ عُبَيْلٌ حَنْدَرِيسٌ.

بسیار ست: کہ ضبط نتوان کرد مگر قاعدہ کلیہ و ضابطہ اش بیان کردہ می شود کہ زائد یا یک حرف ست و آن یاء قبل از "فاء" باشد چوں: مضرب، یا بعد "فاء" چوں: ضارب و "یاء" بعد "عین" چوں: رجیل، یا بعد "لام" چوں: ضربی، یا زائد دو حرف ست، پس یا فاء کلمہ در میان آنها باشد چوں: مساجد، و یا "عین" کلمہ چوں: جاسوس بر وزن فاعول، و یا "لام" چوں: قصیری بر وزن فعلیلی، و یا فاء و عین چوں: اِعْصَارٌ، و یا عین و لام چوں: خیعلة بر وزن فاعلة، یا فاء و عین و لام ہر سہ چوں: مندلی بر وزن مفعلی یا ہر دو واقع شود قبل فاء چوں: منطلق یا در میان فاء و عین چوں: ضوارب یا در میان عین و لام چوں: بَطْنِخْ بر وزن فَعِيلٌ، یا بعد لام چوں سلالیم، یا زائد سہ حرف است و آن نیز یا بافتراق باشد چوں: مصاییح یا با اجتماع پیش از فاء چوں: مستنصر یا در میان عین و لام چوں: سلالیم، یا بعد لام چوں: عنفوان بر وزن فعلوان، و یا دو حرف بچستے باشد و واحد بچستے دیگر چوں: سلاطین یا زائد چہار حرف باشد نحو: احمیرار. (مولوی انور علی)

و مزید فیہ: از مزید فیہ ثلاثی؛ زیرا کہ زیادت این بیش از سہ حرف نبود، پس اگر زائد واحد ست یا قبل فاء باشد چوں: مدحرج کسفخلل یا بعد از فاء چوں: کفنخر کفنعلل، یا بعد از عین چوں: قرنفل کفنعلل، یا بعد از لام چوں: فردوس کفعلول، یا بعد لام ثانیہ چوں: دحرجة کفعللة، و اگر دو است یا جداگانه است بچھو: منحنوق کمفعول، و یا مجتمع است چوں: عنکبوت کفعللوت، و اگر زائد سہ است مثالش بچھو عبوثران بر وزن فَعُولان. (مولوی انور علی)

اندک ست: بہ نسبت مزید فیہ رباعی؛ زیرا کہ زیادت در آن بحر ف واحد ست فقط، و آن یا پیش از لام ثالث ست، و آن چہار اوزان دارد چوں: غَضْرُ فُوطٌ قِرْطَبُوسٌ حُزْ عُبَيْلٌ حَنْدَرِيسٌ یا بعد لام ثالث، و آن یک وزن دارد چوں: قبعثری.

قِرْطَبُوسٌ: بچھنیں یافتہ می شود در شرح رضی و شرح جابر بردی بر "شافیہ" و اما صاحب "قاموس" و شارح "اصول" و غیرہما بتقدیم طاء بر راء آورده، والعلم الحق عند الله سبحانه. (مولوی انور علی)

فعل ثلاثی مجرد در اسه صیغہ است: نَصَرَ وَعَلِمَ وَشَرَّفَ، و مزید فیہ وے بسیار ست چنانکہ بیاید.
و فعل رباعی مجرد در ایک بناست چوں: دَخَرَ جَ بر وزن فَعَّلَ، و مزید فیہ وے اندک است چنانکہ
سنگ غلطانیدن
مذکور شود.

فصل

ہر اسے و فعلے کہ در حروف اصول وے حرف علت و ہمزہ و تضعیف نباشد آنرا صحیح و سالم خوانند
چوں: رَجُلٌ وَنَصَرَ، و ہر چہ در وے ہمزہ باشد آنرا مہموز خوانند چوں: أَمْرٌ وَأَمَرَ، و ہر چہ در وے
تضعیف باشد یعنی دو حرف اصلی وے از یک جنس باشد آنرا مضاعف خوانند چوں: مَدٌّ وَمَدَّ،
و ہر چہ در وے حرف علت باشد کہ

آں "واو" ست و "یاء" والے کہ منقلب باشد از واو و یاء آنرا معتل خوانند، پس اگر حرف علت
بجائے فاء بود آنرا معتل الفاء و مثال گویند چوں: وَعَدٌ وَوَعَدَ، و اگر بجائے عین بود آنرا معتل
العين و اجوف خوانند چوں قَوْلٌ وَقَالَ، .....

صحیح و سالم: برائے صحیح و سالم بودن آں از حروف علت و تضعیف و غیرہ. مضاعف: ازاں کہ یک حرف در اں دو بار مکرر می
شود، و مضاعفہ دو بار کردن را گویند. معتل خوانند: اگر گوئی: کہ بریں قید لازم می آید کہ الف دَابَّةً کہ بدل از چیزے نیست
و ہمچنین الف آمن کہ بدل از ہمزہ است حرف علت نباشد، و ایں خلاف اجماع است جواب: مراد از الف در اینجا الفے ست کہ
اصلی باشد، و الف اصلی لا محالہ مبدل از واو و یاء باشد؛ زیرا کہ ہر گاہ در ماضی ثلاثی تحرک ہر سہ حرف آں ضرور افتاد، و الف ہمیشہ
ساکن می باشد، پس چگونہ اصلی خواہد شد؟ و لا لازم آید ساکن بودن حرفی از حروف ماضی در اصل، و در ماضی رباعی اگر چہ ثانی
ساکن می باشد، و اما واجب ست کہ غیر الف بود؛ زیرا کہ اگر الف باشد التباس واقع شود بماضی مفاعلہ، پس حاصل ایں ست کہ ہر
الف کہ بجائے اصول ماضیین واقع شود ضرور است کہ مبدل از واو و یاء باشد، و لا ساکن بودن حرفے از حروف ماضی ثلاثی
لازم آید یا التباس، و ایں ہر دو ممنوع ست، و ازیں تقریر واضح شد کہ قید انقلاب متعلق باصلی ست نہ بعلت، فاندفع الاعتراض.
(مولوی انور علی) معتل الفاء: ازانکہ ماضیش مثل صحیح ست در تشریف.

اجوف خوانند: از آنکہ در جوف خود حرف علت دارد یا، ازانکہ از حرف صحیح خالی و اجوف ست.

واگر بجائے لام بود آنرا معتل اللام و ناقص خوانند چوں: رَمِيٍّ و رَمَى، و اگر در معتل دو حرف علت باشد آنرا لفیف خوانند، پس اگر حرف علت بجائے فاء و لام باشد آنرا لفیف مفروق خوانند چوں: وَقَايَةُ و وَقَى، و اگر در مقابلہ عین و لام باشد آنرا لفیف مقرون خوانند چوں: طَيِّتٌ و طَوَى، پس مجموع اسماء و افعال بر هفت نوع بود، بیت:

صحیح ست و مثال ست و مضاعف   لفیف و ناقص   و مہموز و اجوف

و احوال ہر یکے از اینہا دریں کتاب روشن گردد، بعون اللہ تعالیٰ و حسن توفیقہ.

در بیان ابواب و تشریفات آنہا

فصل

دانستہ شد کہ فعل ثلاثی مجرد را سه صیغہ است فَعَلَ فَعِلَ فَعُلَ و این ہر سه فعل ماضی ست، و فعل ماضی آنست کہ دلالت کند بر زمان گذشتہ، و ہر یکے را مستقبلے ست، و مستقبل آنست کہ دلالت کند بر زمان آیندہ، و مستقبل فَعَلَ سہ است یَفْعَلُ چوں: نَصَرَ یَنْصُرُ، و یَفْعَلُ چوں: ضَرَبَ یَضْرِبُ،

و ناقص خوانند: از آنکہ حرف علت بیشتر از آخری افتد، پس در بنائے کلمہ نقصانے حادث می شود چوں: رَمَوْا و یَرْمُونَ و یرمین. حرف علت: معتل بہ حرف کہ از ناقص مطلق گویند در کلام عرب نیامدہ مگر لفظ واو و یاء در اسم و ویت و یت در فعل. لفیف: از آنکہ در بنیاد و حرف علت حرف صحیح را پیچیدہ اند. لفیف مقرون: لفیف مقرون را لفیف گفتن مجاز ست کما لا یحتقی. سہ است: بدانکہ قسمت عقلی مقتضی آن بود کہ برائے ہر ماضی سہ مستقبل باختلاف حرکات عین کہ کسرہ فتح ضمہ باشد می آمد، پس بریں قیاس نہ باب می شد، لیکن سوائے فعل بفتح عین ہیچ یکے را سہ مستقبل نیامدہ، و از فعل مکور العین یک مستقبل کہ مضموم العین باشد روا داشتند؛ لشبہ خروج الکسر إلى الضم، و اما فَضِلَ یَفْضُلُ و دَمْتُ تَدُمُّ از تداخل ست، و از فعل مضموم العین دو مضارع کہ مکور العین و مفتوح العین باشد از اعتبار ساقط کردند، اما مکور العین پس برائے تو ہم خروج از ضمہ بسوئے کسرہ، و اما مفتوح العین پس از جهت ثقل ماضی و خفت مضارع و الدرایۃ تقتضی بالعکس، و اما لَبِيتَ تَلَبُّ و دَمْتُ تَدَام کہ بضم ماضی و فتح مضارع آمدہ از تداخل لغتین است کہ عبارت از گرفتن ماضی یک باب و الحاق آن بمضارع باب دیگر ست، و کَذْتُ تَكَاذُ بضم کاف شاذ ست افع و کثیر الاستعمال کَذْتُ تَكَاذُ بکسر کاف ماضی از عَلِمَ یَعْلَمُ است.

وَيَفْعَلُ چوں: مَنَعَ يَمْنَعُ، و مستقبل فَعِلَ دو ست يَفْعَلُ چوں عَلِمَ يَعْلَمُ، وَيَفْعَلُ چوں: حَسِبَ يَحْسِبُ، و مستقبل فَعَلَ یکے ست يَفْعَلُ چوں: شَرَفَ يَشْرَفُ، پس مجموع ابواب ثلاثی کہ ماضی او مجرد ست از حروف زوائد شش ست: فَعَلَ يَفْعَلُ وَفَعَلَ يَفْعَلُ وَفَعِلَ يَفْعَلُ، و ایں سہ باب را اصول خوانند کہ حرکت عین مستقبل مخالف حرکت عین ماضی ست، وَفَعَلَ يَفْعَلُ وَفَعِلَ يَفْعَلُ وَفَعَلَ يَفْعَلُ، و ایں سہ باب را فروع خوانند، زیرا کہ حرکت عین مستقبل موافق حرکت عین ماضی ست.

فصل

فعل ثلاثی مزید فیہ رادہ باب مشہور ست: باب اِفْعَالَ: اَفْعَلُ يَفْعَلُ اِفْعَالًا چوں: اَكْرَمَ يُكْرِمُ اِكْرَامًا. باب تَفْعِيلُ: فَعَّلَ يَفْعَلُ تَفْعِيلًا چوں: صَرَّفَ يُصَرِّفُ تَصْرِيفًا. باب مُفَاعَلَةٌ: فَاعَلَ

اصول خوانند: از آنکہ چوں معنی ماضی مخالف معنی مستقبل می باشد، پس اصل آن شد کہ حرکت ماضی نیز مخالف حرکت عین مستقبل باشد. فروع خوانند: از آنکہ چوں از اصل خود تجاوز نموده براہ توافق رفتند، پس گویا فرع آن ابواب شدند از آنکہ ہر چہ بر اصل است حکم اصل دارد، و ہر چہ از ان تجاوز نمود حکم فرع گرفت.

مزید فیہ: مراد از مزید فیہ آنست کہ زیادتی در آنها برائے الحاق نباشد، و الا برائے ثلاثی مزید بست و ہشت باب باشد، ہفت باب ملحق بد حرج، و ہفت باب ملحق بد حرج، و دو باب ملحق با حرج برائے جمہور، و چہار باب برائے مصنف رحمہ اللہ چنانچہ ذکرش می آید. مشہور ست: قید مشہور بنا بر آنست کہ نزدیک بعضے ثلاثی مزید را دوازده باب است زیادتی باب افعیال و افعال چنانچہ صاحب "صراح" و غیرہ ذکر کردہ اند، و نزد بعضے دیگر چہارده باب زیادۃ افعیال و افعیال، چنانچہ در "زنجانی" است و ایں ہر چہار باب نزد مصنف رحمہ اللہ ملحق رباعی ست، اگر گوئی: کہ در آخر کتاب مصنف رحمہ اللہ ایں ہر چہار باب را در ثلاثی مزید شمار کردہ، گوئیم: کہ ایں اشارہ است بسوئے آنکہ بعضے ایں ابواب را از ثلاثی مزید فیہ ہم دانستہ اند، و حق آنست کہ از ملحق رباعی ست، چنانچہ عدم ذکر آنها در اینجا، و ذکر کردن آنها در آخر کتاب بعد ذکر رباعی شاہد عدل ست بریں دعوی.

فَعَلَ: در زیادت عین ایں باب اختلاف ست، نزد بعضے عین اول زائد ست از آنکہ ساکن ضعیف است. بخلاف ثلاثی کہ متحرک قوی ست، و الضعیف اولی بالزیادۃ، و نزد بعضے عین ثانی از آنکہ تکرار با و حاصل شد، و ہمچنین در تفعیل، و در ہر جائے کہ در آن مقام یکے زائد باشد، و مدغم سوائے دو باب اخیر کہ ادغام در آنها لازم نیست. (مولوی انور علی)

يُفَاعِلُ مُفَاعَلَةً چوں: ضَارَبَ يُضَارِبُ مُضَارَبَةً، دور ماضی ہر یکے ازیں سہ باب یک حرف زائد ست۔ باب اِفْتَعَلَ: اِفْتَعَلَ يَفْتَعِلُ اِفْتِعَالًا چوں: اِكْتَسَبَ يَكْتَسِبُ اِكْتِسَابًا۔ باب اِنْفَعَلَ: اِنْفَعَلَ يَنْفَعِلُ اِنْفِعَالًا چوں: اِنْصَرَفَ يَنْصَرِفُ اِنْصِرَافًا۔ باب تَفَعَّلَ: تَفَعَّلَ يَتَفَعَّلُ تَفَعُّلاً چوں: تَصَرَّفَ يَتَصَرَّفُ تَصَرُّفًا۔

باب تَفَاعَلَ: تَفَاعَلَ يَتَفَاعَلُ تَفَاعُلًا چوں: تَضَارَبَ يَتَضَارَبُ تَضَارُبًا۔ باب اِفْعَلَلَ: اِفْعَلَلَ يَفْعَلُّ اِفْعِلَالًا چوں: اِحْمَرَ يَحْمَرُّ اِحْمِرًا، دور ماضی ہر یکے ازیں پنج باب دو حرف زائد ست۔ باب اِفْعِيلَالَ: اِفْعَالَ يَفْعَالُ اِفْعِيَالًا چوں: اِحْمَارَ يَحْمَارُ اِحْمِيرَارًا۔ باب اِسْتَفْعَلَ: اِسْتَفْعَلَ يَسْتَفْعِلُ اِسْتِفْعَالًا چوں: اِسْتَخْرَجَ يَسْتَخْرِجُ اِسْتِخْرَاجًا، دور ماضی ہر یکے ازیں دو باب سہ حرف زائد ست۔

فصل

ماضی فعل رباعی مجرد ایک بنا ست چنانکہ مذکور شد، و مستقبل او نیز یکے ست، فَعَلَّ يَفْعَلُّ

تَصَرُّفًا: دست در کاری کردن و بر گردیدن۔ تَفَاعَلَ: لیکن سَمَّاءُ بفتح اول و ثانی درابع بر وزن فَعَاعَلَ بمعنی سَأَلَ از ترکیب لُغْنِین است، نہ بابے علیحدہ است بر وزن فَعَاعَلَ۔ يَتَضَارَبُ: باہم خصومت کردن و جنگ نمودن۔ اِفْعَلَّ: و بعضے گفتہ: کہ ازیں باب ست اِفْعَلَّ بزیادت ہمزه وصل و زیادت فاء مدغم چوں: اِدَّمَجَ اِدَّمَجًا یعنی داخل شد در شئی و اِفْعَلَّ بزیادت ہمزه وصل و زیادت الف بعد لام چوں: اِجْأَوَى اِجْأَوَاءً و ظاہر آنست کہ اول از باب افتعال ست و دوم از باب افعلال، کہ اصل اِدَّمَجَ اِدَّمَجَ بود بر قاعدہ "ادکر" تائے افتعال را از جنس فاء کلمہ بدل نموده او غام کردند اِدَّمَجَ شد۔ (مولوی عبد العلی) اِسْتِخْرَاجًا: بیرون آوردن، و بیرون کردن خواستن۔ بنا ست: یعنی اگرچہ با احتمال عقلی از ضرب چہار حالت فاء در چہار حالت عین، بعدہ حاصل را در چہار حالت لام اول شصت و چہارمی شود، لیکن در استعمال نیامدہ مگر یک بنا، و آن لفظ بفتح فاء برائے تعذر ابتداء بسکون ست، و سکون عین برائے کراہت اربع حرکات و سکون ثالث مستلزم اتقائے ساکنین با اتصال ضمیر بارز، و حرف اخیر در ماضی مبنی علی الفتح، و اختیار فحقات برائے خفت است۔ (شرح نور محمد لاہوری)

فَعْلَلَةٌ وَفَعْلَلًا چوں: دَخَرَجُ دَخَرَجَةً وَدَخَرَجًا، و مزید فیہ وے راسہ باب ست.
 باب تَفَعَّلُ: تَفَعَّلَ يَتَفَعَّلُ تَفَعَّلًا چوں: تَدَخَرَجُ يَتَدَخَرَجُ تَدَخَرَجًا، و در ماضی ایں باب
 یک حرف زائد ست. باب اِفْعَلَّ: اِفْعَلَّ يَفْعَلُّ اِفْعَلًّا چوں: اِخْرَنْجَمَ يَخْرَنْجُمُ
 اِخْرَنْجَمًا. باب اِفْعَلَّ: اِفْعَلَّ يَفْعَلُّ اِفْعَلًّا چوں: اِقْشَعَرَّ يَقْشَعُرُ اِقْشَعَرًا. و در ماضی
 ہر یک ازیں دو باب دو حرف زائد ست.

فصل

اسم بر دو گونه است: مصدر و غیر مصدر. مصدر: آنست کہ از وے چیزے اشتقاق کردہ شود،
 و در آخر معنی فارسی وے دال و نون یا تاء و نون باشد، چوں الضَّرْبُ زدن، وَالْقَتْلُ کشتن فعل
 ماضی و مضارع و امر و نہی و حمد و نفی و اسم فاعل و اسم مفعول و اسم زمان و اسم مکان و اسم آلہ
 و اسم تفضیل از مصدر مشتق اند.

اِقْشَعَرًا: برتر اشیدن ای موے بر تن خاستن. اشتقاق: ازیں قید احتراز ست از مثل لفظ: جِدُّ و عُنُقُ کہ بمعنی گردن ست
 و از لفظ ضمیر متکلم کہ بمعنی خوشستن آید کہ ہر دو از حلیہ اشتقاق عاری ست.
 معنی فارسی: اگر ایں قید زائد نمی کرد تعریف مانع نمی شد از دخول ماضی از آنکہ مضارع از و گرفتہ می شود، پس از اینجا معلوم شد کہ
 اکتفاء بر یکے از و جزو تعریف درست نیست، چنانچہ از بعضے صرفیین مسامحہ واقع شد، یا در بعضے نسخ ایں کتاب یافتہ می شود مگر
 بتکلف و اعتبار قید، فافہم. اسم تفضیل: اگر گوئی: کہ چرا ذکر نکرد از جملہ مشتقات سہ اسم دیگر را کہ صفت مشبہ و مصدر میمی
 و "فعال" بمعنی امر باشد؟ جواب: صفت مشبہ داخل ست در اسم فاعل و اسم مفعول و مصدر میمی در ظرف و "فعال" بمعنی امر در
 امر، پس حاجت ذکر آنہا علیحدہ نبود. مشتق اند: ای مصدر ثلاثی مجرد از آنکہ از مصدر غیر ثلاثی مجرد اسم آلہ و اسم تفضیل نمی آید،
 اگر گوئی: کہ مضارع از ماضی مشتق می شود چنانکہ دریں کتاب می آید، و ہمہ باقی از مضارع بیرون می شود، پس چگونه راست آید
 قول او کہ ہمہ ایں دوازده از مصدر مشتق اند؟ جواب: می گویم: کہ اشتقاق از مصدر اعم ست از یکہ بلا واسطہ باشد بچو اشتقاق
 ماضی از اں، یا بواسطہ چوں: اشتقاق باقی بواسطہ مضارع از مصدر.

فصل

فعل مستقبل را از فعل ماضی گیرند زیادتے یک حرف از حروف "أتین" در اول وے، و این حروف را زوائد اربعہ خوانند، و این حروف مفتوح باشد، مگر در چهار باب کہ ماضی آں چهار حرفی بود، أَفْعَلْ يُفْعِلُ، وَفَعَّلَ يُفَعِّلُ، وَفَاعَلَ يُفَاعِلُ، وَفَعَّلَلْ يُفَعَّلِلُ کہ دریں چهار باب مضموم باشد ابداء، و فعل مستقبل بمعنی حال و استقبال آید چنانکہ گوئی: أَنْصُرُ یاری کنم و می کنم، و ہر گاہ در وے لام مفتوح در آید معنی حال را بود چوں: لَيَضْرِبُ یعنی می زند آن یک مرد ﴿إِنِّي لَيَحْزُنُنِي﴾، و اگر سین یا سوف در آید چوں: .....
(یوسف: ۱۳)

فعل مستقبل: سابق در حاشیہ گذشتہ کہ اشتقاق بر دو نوع است بالذات و بالواسطہ، پس تناقض لازم نمی آید دریں قول، و در قول مصنف رحمہ اللہ کہ سابق گذشتہ کہ ماضی و مضارع الخ از مصدر مشتق اند؛ زیرا کہ مراد از اشتقاق در اینجا عام است، ازینکہ بالذات باشد، خواہ بالواسطہ، و در اینجا بالذات مراد است، فلا تناقض؛ لعدم اتحاد الموضوع. اتین: صیغہ جمع مؤنث غائب است از ماضی معروف از ایتیان بمعنی آمدن. در اول: اگر کسے گوید: چرا مضارع را زیادت خاص کردند؟ جواب: میدہم: کہ تا فرق باشد در میان او و در میان ماضی. اگر گفتہ شود: چرا عکس نکردند؟ جواب گویم: کہ ماضی مقدم است بر مضارع، و ہمچنین تجرد بر تتراید مقدم است، پس اول بہ اول، و ثانی بہ ثانی دادند. زوائد اربعہ: زیرا کہ بر اصل بنا زائدے شود از جملہ حروف ہستند کہ زیادت در کلمہ نمی باشد مگر بواسطہ آنها.

مفتوح باشد: توضیح این مقام اینکہ علامت مضارع معلوم مفتوح می باشد در ہمہ ابواب، ثلاثیا کان او غیرہ، مگر در ابوابیکہ ماضیش چهار حرفی است کہ در آنجا علامت مضارع مضموم آید و ما قبل آخر کہ عین کلمہ است مکسور باشد در ہمہ ابواب غیر ثلاثی مجرد مگر ابوابیکہ اولش ہمزہ وصل برائے تعذر ابتداء بسکون چنانکہ: در أَطَهَّرَ وَاتَّقَلَّ کہ ماخوذ اند از تَطَهَّرَ وَتَنَقَّلَ باتائے زائد چنانکہ: در تقاقل و تفعل بودہ باشد مفتوح آید، فاحفظ هذه الضابطة لعلها تنفعك. مضموم باشد: اگر گوئی: کہ ضمہ باین چهار باب چرا خاص شد؟ گویم: کہ ضمہ اثقل است و این چهار باب اقل، پس اثقل بہ اقل دادند برائے تعادل. (شرح زنجانی) و فعل مستقبل: یعنی مشترک است در ہر دو زمانہ علی ما هو الصحيح. کنم و میکنم: بدانکہ "کنم" مجرد از "می" برائے استقبال و با "می" یعنی میکنم برائے حال، و در بعضی نسخہ "میکنم و خواہم کرد" یافتہ می شود بدون "کنم" و این ظاہر است. و ہر گاہ: ہمچنین "ما" برائے نفی چوں مَا يَضْرِبُ. إِنِّي: بدرستیکہ در غمے اندازد مرا.

سَيَنْصُرُ وَسَوْفَ يَنْصُرُ، استقبال را بود، یعنی قریب ست که یاری خواهد کرد.

در اول

فصل

بدانکه الف در نَصَرًا علامت تثنیه مذکر و ضمیر فاعل ست، و او در نَصَرُوا علامت جمع مذکر و ضمیر فاعل ست، و تاء ساکن در نَصَرْتَ علامت تانیث فاعل ست، و ضمیر فاعل نیست، و الف در نَصَرَتَا علامت تثنیه مؤنث و ضمیر فاعل ست، و تاء علامت تانیث ست، و نون در نَصَرْنَ علامت جمع مؤنث غائب و ضمیر فاعل ست، و تاء مفتوح در نَصَرْتِ ضمیر واحد مخاطب مذکر، و فاعل فعل ست، و تاء مکسوره در نَصَرْتِ ضمیر واحد مخاطبه مؤنث، و فاعل فعل ست، ثَمَّا در نَصَرْتُمَا گاه ضمیر تثنیه مخاطب مذکر است، و گاه ضمیر تثنیه مخاطبه مؤنث و فاعل فعل ست، و ثَمَّ در نَصَرْتُمْ ضمیر جمع مخاطب مذکر و فاعل فعل ست، .....

سَيَنْصُرُ؛ و همچنین بدخول نواصب و بعض جوازم ویر دونون تاکید خالصاً برائے استقبال باشد. الف در نَصَرًا: تخصیص الف برائے علامت تثنیه بنا بر آنست تا دلالت کند برهما، و همچنین و او برائے علامت جمع مذکر تا دلالت کند بر "هو" که حالا "هم" محقق آں شهرت دارد، اگر گوئی: "ها" و میم نیز دلالت می کند بر "هما" و "هو" پس چرا الف و او را خاصه برائے این دلالت اختیار کردند؟ گوئیم: که اصل در زیادت حروف مدولین ست.

و تاء ساکن در نَصَرْتَ وجه اختیار تاء برائے علامت مؤنث شاید که این ست که مخرج تا وسط الفم ست و آں در مرتبه ثانی ست از مخارج، و همچنین مؤنث نیز ثانی ست در تخلیق از آنکه حواء از پهلوی چپ آدم علیهما السلام ثانیاً پیدا شده، اگر گوئی: که تخصیص تا برائے این زیادت چیست؟ سین و نون و غیره نیز از جمله زیادت از وسط الفم ست، گوئیم: که در تاء ترجمه دیگر یافته می شود آن مبدل شدن آن از حروف مدولین که در زیادت اصلی ست همچو: وَكَلَانَ وَتَكَلَّانَ وَاتَّسَرَ وَاتَّسَّرَ.

فاعل نیست: بدلیل آمدن فاعل ظاهر بعد او بے توسط عطف چون نَصَرْتَ امْرَأَةً باوجود امتناع تعدد فاعل.

جمع مؤنث غائب: از آنکه دلالت می کند بر "هُنَّ" که ضمیر جمع مؤنث غائب ست. نَصَرْتَ: بجهت دلالت او بر آنست مذکر. نَصَرْتَ: بسبب دلالت او بر آنست مؤنث. ثَمَّا در نَصَرْتُمَا: از آنکه دلالت می کند بر آنستما که در تحت آں مضمر ست. و ثَمَّ در نَصَرْتُمْ: زیرا که دلالت می کند بر آنستم.

وَتُنَّ در نَصَرْتُنَّ ضمیر جمع مخاطبہ مؤنث و فاعل فعل ست، و تائے مضموم در نَصَرْتُ ضمیر واحد متکلم ست خواه مذکر خواه مؤنث و فاعل فعل ست، و "نا" در نَصَرْنَا ضمیر متکلم با غیر ست خواه تشنیہ خواه جمع خواه مذکر خواه مؤنث و فاعل فعل ست، و فاعل نَصَرَ و نَصَرْتُ شاید کہ ظاہر باشد چوں: نَصَرَ زَيْدٌ وَ نَصَرْتُ هِنْدٌ، و شاید کہ ضمیر مستتر باشد چوں: زَيْدٌ نَصَرَ أَيُّ هُوَ وَ هِنْدٌ نَصَرْتُ أَيُّ هِيَ، و یاء در یَنْصُرُ حرف استقبال و علامت غیبت ست، و یاء در یَنْصُرَانِ نیز علامت غیبت و حرف استقبال ست، و الف علامت تشنیہ مذکر و ضمیر فاعل ست، و نون در وے عوض رفع ست کہ در واحد بود، یعنی یَنْصُرُ و یاء در یَنْصُرُونَ علامت غیبت ست، و حرف استقبال و و او ضمیر جمع مذکر ست و فاعل فعل، و نون در وے عوض رفع ست کہ در یَنْصُرُ بود، و این ضمہ کہ ہست برائے مناسبت و اوست، و تاء در تَنْصُرُ و تَنْصُرَانِ علامت غیبت و حرف استقبال ست، و الف علامت تشنیہ مؤنث و ضمیر فاعل ست، و نون عوض رفع ست کہ در واحد بود یعنی در تَنْصُرُ،

تن: چرا کہ دلالت می کنند بر افتن. و تائے مضموم در نَصَرْتُ: اختیار تاء برائے آنست کہ در تحت او انا مستتر ست و ممکن نبود کہ از انا حرفی گیرند برائے زیادت: للزوم الالتباس، لہذا ناچار تاء را اختیار نمودند؛ لوجودھا فی أحوالھا.

و "نا" در نَصَرْنَا: نون "نا" مأخوذ از نحن ست کہ در تحت آن مضمّر ست و الف را زیاده کردند تا التباس نیاید بجمع مؤنث غائب. ضمیر متکلم: و مجازاً برائے واحد متکلم ذی عظمت نیز آید چنانکہ ﴿إِنَّا أَنْزَلْنَاهُ فِي لَيْلَةِ الْقَدْرِ﴾ (القدر: ۱)

و یاء در یَنْصُرُ: چون غائب متوسط ست در متکلم و مخاطب، لہذا برائے علامت آن حرفے آوردند کہ از وسط مخارج بوده باشد، فافہم عوض رفع ست: احترامست از نون زیدان زیدون کہ عوض تنوین ست و علامت رفع الف و و اوست.

و تاء در تَنْصُرُ و تَنْصُرَانِ: اگر گوئی: کہ چرا تاء در غائب مفرد و تشنیہ مؤنث آوردند و از یاء کہ برائے غائب مناسبت تام داشت عدول نمودند؟ گویم: کہ اگر یاد اول این دو صیغہ نیز مے آوردند التباس می شد بمفرد و تشنیہ مذکر، اگر گوئی: کہ حالا التباس نیز موجود ست بصیغائے مخاطب گویم کہ التباس در غائب انشست از التباس در مخاطب از آنکہ غائب در اکثر حال غیر موجود و غیر مرئی می باشد، و مخاطب غالباً موجود و مرئی، پس وقوع التباس در مریات چندان ضرر ندارد چنانکہ در غیر مریات.

ویاء در یَنْصُرْنَ علامت غیبت، و حرف استقبال ست و نون ضمیر جمع مَوْنُثْ غائب و فاعل فعل ست، و تاء در تَنْصُرُ مخاطب علامت خطاب و حرف استقبال ست، و در وے اَنْتَ مستتر ست دایما کہ فاعل فعل ست، و تاء در تَنْصُرَانِ علامت خطاب، و الف در وے علامت تشنیہ مذکر و ضمیر فاعل فعل ست، و نون عوض رفع ست کہ در تَنْصُرُ بود، تاء در تَنْصُرُونَ علامت خطاب ست و حرف استقبال و و او ضمیر جمع مذکر و نون در وے عوض رفع ست کہ در واحد بود، و ایں ضمہ کہ ہست برائے مناسبت داد ست چنانکہ گفتہ شد در یَنْصُرُونَ و تاء در تَنْصُرِیْنَ علامت خطاب ست، و یاء ضمیر واحد مخاطب مَوْنُثْ و فاعل فعل ست، و نون عوض رفع ست کہ در واحد مذکر بودہ است، و تاء در تَنْصُرَانِ مخاطب علامت خطاب، و حرف استقبال و الف علامت تشنیہ مَوْنُثْ و ضمیر فاعل ست، و نون عوض رفع ست کہ در واحد مذکر بودہ است، و تاء در تَنْصُرْنَ مخاطب علامت خطاب، و حرف استقبال و نون ضمیر جمع مَوْنُثْ و فاعل فعل ست، و ہمزہ در اَنْصُرُ علامت نفس متکلم ست، و اُنَا در وے مستتر است دایما کہ فاعل فعل ست، و نون در نَنْصُرُ علامت متکلم مع الغیر خواہ

تاء در تَنْصُرُ: وجہ اختیار تاء برائے مخاطب آنست کہ تاء در اکثر از و او بدل می شود چنانکہ در: تکلان و وکلان، و او از منتائے مخارج بر می آید و بمخاطب نیز کلام تنہی می شود، پس سزاوار آنست کہ برائے علامت از حرفے مقرر کردہ شود کہ از منتائے مخارج باشد، و چون در صورت عطف اجتماع سہ و او در مثل و و جل لازم آید، لہذا و او را بتاء بدل کردند، و دیگر آنکہ تاء بر اضمار اَنْتَ دلالت می کند. و ہمزہ در اَنْصُرُ: اختیار الف برائے متکلم از آنست کہ اواز مبداء مخارج پیدا می شود، و متکلم نیز کہے است کہ ابتداء کلام باو تعلق دارد، پس مناسب شد کہ علامت متکلم ہمیں الف مقرر کردہ شود، بعد از اں حرکتش دادہ بہمزہ بدل کردند، تا تعذر ابتداء بسکون لازم نیاید، و احتمال دارد کہ از جهت استتار اُنَا در وے الف علامت اُنَا کردہ باشند چنانکہ بعضے بآں رفتہ.

و نون در نَنْصُرُ: وجہ تعیین نون برائے علامت متکلم مع الغیر یا آنست کہ در ماضی نیز برائے علامت متکلم مع الغیر مقرر کردہ بودند، و یا آنست کہ ہر گاہ حرفے از حروف مد و لین باقی نماند مضطر شدند بسوے حرف دیگر سوائے نون دیگر را قابل زیادت نیافتند کہ مشابہت تمام بحرف مد و لین دارد؛ لکونھا غنة في الخيشوم كما أنها مدة في الحلق، و بعضے گفتہ: کہ بجهت مناسبت "نحن" نون را علامت قرار دادند.

مذکر خواہ مؤنث خواہ تثنیہ خواہ جمع، وَنَحْنُ دروے مستتر است دائما و فاعل فعل است۔ اما فاعل يَنْصُرُ وَتَنْصُرُ شاید کہ ظاہر باشد چوں: يَنْصُرُ زَيْدٌ وَتَنْصُرُ هِنْدٌ، و شاید کہ مستتر باشد چوں: زَيْدٌ يَنْصُرُ أَيُّ هُوَ وَهِنْدٌ تَنْصُرُ أَيُّ هِيَ۔

فصل

بدانکہ چوں در فعل مستقبل حروف ناصبہ یعنی اَنْ و لَنْ و اِذَنْ و كَيْ در آید منصوب گردد، چنانچہ اَنْ اَطْلُبْ و لَنْ اَطْلُبْ اِذَنْ اَطْلُبْ و كَيْ اَطْلُبْ، و نونہائیکہ عوض رفع است ساقط شوند بنصبے چوں: لَنْ يَطْلُبَا لَنْ يَطْلُبَا لَنْ تَطْلُبَا لَنْ تَطْلُبَا و نون در يَطْلُبْنَ وَتَطْلُبْنَ بر حال خود باشد، کہ ضمیر فاعل است۔

و اگر حروف جازمہ در فعل مستقبل در آید، حرکت آخر در پنج لفظ بیفتد، در يَطْلُبْ واحد مذکر غائب، وَتَطْلُبْ واحد مذکر مخاطب و مؤنث غائب، و اَطْلُبْ وَنَطْلُبْ حکایت نفس متکلم، و نونہائیکہ عوض رفع بوده اند ساقط شوند بجزوے۔

خواہ تثنیہ: و گاہے برائے واحد بجهت تعظیم آید چوں: قوله تعالى: ﴿نَحْنُ نَقُصُّ عَلَيْكَ﴾ (یوسف: ۳)۔
یعنی اَنْ إلخ: شعر:

اَنْ و لَنْ پس كَيْ اِذَنْ ایں چہاں حرف معتبر نصب مستقبل کنند ایں جملہ دائم اقتضاء

لَمَّا: شعر:

اِنْ و لم لما و لام امر ولای نہی نیز پنج حرف ایں جازم فعل اند ہر یک بے دعا

و باید دانست کہ لَمَّا نیز در مضارع عمل "لَمْ" کند و بمعنی ماضی گرداند ہجولَمْ لیکن نفی لما مستغرق است یعنی از وقت انقضاء تا وقت تکلم ثابت، و غیر منقطع است بخلاف نفی "لم" کہ محتمل استغراق و عدم آں ہر دو است پس گفتہ نشود: وَلَمَّا يَضْرِبُ زَيْدًا اَمْسٍ لَكِنَّهُ ضَرَبَ الْيَوْمَ، و نیز "لما" برائے نفی امرے آید کہ امید وقوع آں باشد چنانکہ گوئی: لَمَّا يَرْكَبُ الْاَمِيرُ لِمَنْ تَتَوَقَّعُ رُكُوبُهُ۔ (مولوی عبدالحی)

و حروفِ جازمه پنج اند: لَمْ وَلَمَّا وَلَامِ امر ولایِ نہی و اِنْ شرطیہ، چنانچہ لَمْ يَضْرِبْ لَمْ يَضْرِبَا لَمْ يَضْرِبُوا إلخ، لَمَّا يَضْرِبْ لَمَّا يَضْرِبَا لَمَّا يَضْرِبُوا إلخ، لِيَضْرِبْ لِيَضْرِبَا لِيَضْرِبُوا إلخ، لَا يَضْرِبْ لَا يَضْرِبَا لَا يَضْرِبُوا إلخ، اِنْ يَضْرِبْ اِنْ يَضْرِبَا اِنْ يَضْرِبُوا إلخ، و لامِ امر در شش صیغہ غائب داخل شود، چنانکہ گذشت، و در دو صیغہ متکلم نیز داخل شود چنانکہ لِأَضْرِبْ لِتَضْرِبْ و در شش صیغہ امر مخاطب مجہول نیز داخل شود چنانکہ گوئی: لِتَضْرِبْ لِتَضْرِبَا لِتَضْرِبُوا لِتَضْرِبِي لِتَضْرِبَا لِتَضْرِبْنَ.

فصل

امر مخاطب را از فعل مستقبل مخاطب معلوم گیرند، و طریق اخذ آنست کہ حرفِ مستقبل کہ تاء ست از اول وے اندازند اگر مابعد حرفِ مضارع متحرک باشد احتیاج بہمزہ نباشد امر بہماں بنا کنند، و حرکتِ آخر و نونِ عوض رفع کہ در مستقبل باشد بوقتے ساقط شود، پس در باب تفعیل امر حاضر بریں وجہ باشد، صَرَفَ صَرَفَا صَرَفُوا صَرَفِي صَرَفَا صَرَفْنِ، و بریں قیاس بود در باب مفاعلة چوں: ضَارِبٌ ضَارِبَا ضَارِبُوا إلخ، و در باب تفاعل گوئی: تَضَارِبٌ تَضَارِبَا تَضَارِبُوا تا آخر، و در باب فَعَلَلَةٌ: دَخِرَجَا دَخِرَجُوا تا آخر، و اگر مابعد حرفِ مستقبل ساکن باشد احتیاج افتد بہمزہ وصل؛ زیرا کہ ابتداء بساکن .....

اِنْ شرطیہ: زائد قید احتراز است از اِنْ "اِنْ" کہ مخفف باشد از "اِنْ" مشدد کہ عمل در فعل نکند نحو: ﴿وَإِنْ تَطَّلِكْ لَمِنْ الْكَادِبِينَ﴾ (الشعراء: ۱۸۶)، و همچنین از "اِنْ" نافیہ نحو: اِنْ أَضْرِبْ إِلَّا زَيْدًا.

صَرَفَ: از تَصَرَّفُ بنا کردند و آخر را وقف نمودند صَرَفَ شد. صَرَفُوا: صَرَفُوا از تَصَرَّفُونِ بنا کردند تاء علامت استقبال را افکندند آخر را وقف کردند علامت وقفی سقوط نون اعرابی شد صَرَفُوا گردید.

ممکن نیست، پس اگر ما بعد آں ساکن ضمه باشد همزه را مضموم گردانند، و حرکت آخر و نون عوض رفع را بوقف بیکنند چون:

أَنْصُرُ	أَنْصُرَا	أَنْصُرُوا	أَنْصُرِي	أَنْصُرَا	أَنْصُرْنَ
----------	-----------	------------	-----------	-----------	------------

و اگر ما بعد ساکن فتح باشد یا کسره همزه را مکسور گردانند و آخر را موقوف چون:

أَعْلَمُ	أَعْلَمَا	أَعْلَمُوا	أَعْلَمِي	أَعْلَمَا	أَعْلَمْنَ
وَاضِرْبُ	وَاضِرْبَا	وَاضِرْبُوا	وَاضِرْبِي	وَاضِرْبَا	وَاضِرْبْنَ

و چون همزه وصل متصل شود بماقبل خود ساقط گردد در عبارت و تلفظ، و در کتابت باقی ماند چون فَاطِلْبٌ ثُمَّ أَطْلُبُ.

فصل

مجموع افعال بر دو نوع است: لازم و متعدی، لازم آنست که از فاعل تجاوز نکند و بمفعول به نرسد چون: ذَهَبَ زَيْدٌ وَقَعَدَ عَمْرٌو، .....

ممکن نیست: گفته شود: چه وجه دارد در زیادت همزه برائے ابتداء؟ جواب: همزه اقوی است؛ لکنه من اعلیٰ المخارج، اگر پرسند؛ چرا همزه را خاص کردند از میان حروف حلق؟ جواب: همزه مشابیهت بحرف علت دارد. اگر پرسند چرا فاء را حرکت ندادند؟ جواب: اگر فتح میدادند التباس می آمد بماضی و بکسره هم بلفظ بعضی و بضمه در بعض مواضع خروج از ضمه بکسره، و بعض دیگر را حمل نمودند. مضموم گردانند: چه اگر کسره دهند لازم آید خروج کسره بسوئے ضمه در نحو: أَنْصُرُ اِزَانْکَ حرف ساکن واسطه ضعیف می باشد پس گویا کالعدم است، و بعضی گفته اند: که ضمه و کسره بنا بر اتباع عین است، و چون اتباع در فتح از جهت التباس بمشکلم ممکن نبود لاجرم در آنجا نیز کسره دادند از آنکه اصل ست در تحریک ساکن.

ما بعد ساکن: از آنکه اصل در حروف سکون ست و تحریک ساکن بکسره می شود. بمفعول به نرسد: قید مفعول به برائے آنست که لازم و متعدی در اقتضائے مفاعیل اربعه باقیه برابرند، و مابه الفرق بهمین ست.

ومتعدی آنست کہ از فاعل در گذرد و بمفعول بہ برسد چوں: ضَرَبَ زَيْدٌ عَمْرًا، و فعل لازم را بہمزہ افعال یا بتضعیف عین تفعیل یا بحرف جر متعدی سازند چوں: أَذْهَبْتُ زَيْدًا وَفَرَّحْتُهُ وَذَهَبْتُ بِزَيْدٍ وَانْطَلَقْتُ بِهِ.

فصل

چوں فعل را از برائے مفعول بنا کنند در ماضی ثلاثی مجرد فاعل فعل را بضم کنند، و عین فعل را بکسر چوں: نُصِرَ نُصِيرًا نُصِرُوا تا آخر، و ضَرِبَ ضَرْبًا ضُرِبُوا تا آخر، و عَلِمَ عَلِمًا عَلِمُوا تا آخر، و مُنِعَ مُنْعًا مُنِعُوا تا آخر، و حُسِبَ حُسْبًا حُسِبُوا تا آخر، و شَرِفَ شَرَفًا شَرِفُوا تا آخر،

ومتعدی آنست: بدانکہ طریق تعدیہ ہفت ست سہ ازاں در کتاب مذکور ست اما چہار باقیہ پس یکے ازاں الف مفاعلت است چوں: جَلَسَ زَيْدٌ وَجَالَسْتُ زَيْدًا، دوم بنائے فعل بر فَعَلَ يَفْعَلُ برائے غلبہ چوں: كَارَ مَنِيَّ فَكَرَمْتُهُ أَي غَلَبْتُهُ فِي الْكَرَمِ. سوم: بنائے فعل از استفعال برائے طلب یا نسبت بسوئے شے چوں: اسْتَخْرَجْتُ الْمَالَ أَي طَلَبْتُ خُرُوجَهُ، وَاسْتَحْسَنْتُ زَيْدًا أَي نَسَبْتُهُ إِلَى الْحُسْنِ، چہارم تضمین چوں: لَا أَتَوَكَّ جُهْدًا أَي لَا أَمْنَعُكَ جُهْدًا.

فائے فعل را: وجہ این تغیر در مجہول بنا بر آنست کہ ہر گاہ تغیر در معنی واقع شد، و اصل آنست کہ لفظ را نیز متغیر نمایند وقت تغیر معنی، لہذا از فَعَلَ فُعِلَ آوردند نہ بسوئے سائر اوزان دیگر کہ سکون عین و فتح و ضمہ آں باشد؛ زیرا کہ ایں ہمہ در اوزان اسم یافتہ می شود بخلاف فُعِلَ کہ در اسم نادر الوقوع ست، و واجب آنست کہ در صورت تغیر بوزن ملابس نشود کہ در ضدش یعنی اسم یافتہ شود و اگر فُعِلَ بالعکس کردندے لازم می آمد خروج از کسرہ بسوئے ضمہ کہ بسیار اثقل ست از خروج ضمہ بسوئے کسرہ، و فائدہ حذف نمودن فاعل و قیام مفعول بہ بجائے آں باغراضے ست شتی یکے ازاں تعظیم فاعل ست نحو: ضَرَبَ اللَّصُّ إِذَا ضَرَبَهُ الْكَبِيرُ. دوم تحقیر آں نحو: طَعِنَ الْأَمِيرُ إِذَا طَعَنَهُ الْحَقِيرُ، و امثال ایں کہ ذکرش بطول می انجامد.

و عَلِمَ: بدانکہ مصنف رحمہ اللہ در اینجا تسہیل للمبتدئین بسط را بکار بستہ و احقر قاعدہ مختصر ماضی مجہول بیان می کند حفظش باید کرد پس بدانکہ ماضی اگر زائد از سہ حرف ست اولش اگر تائے زائدہ است آن تاء و ما بعدش را مضموم کنندہ ما قبل آخر را مکسور چوں: تُعْهَدُ وَتُذْخِرُ جَ ویا ہمزہ و صل پس ضمہ دہند ہمزہ و حرف ثالث را چوں: اَفْتَعِلَ وَاسْتَفْعِلَ، و اگر پنج یکے ازینا در اولش نباشد پس اولش را ضمہ دہند، و ما قبل آخرش را کسرہ چوں اُكْرِمَ وَدُخِرَ جَ إلخ.

و در باب افعال همزه را مضموم و عین فعل را مکسور کنند چوں: اُکْرِمَ اُکْرِمًا اُکْرِمُوا تا آخر، و همچنین در باب مفاعلة لیکن چوں فاء مضموم شود الف منقلب گردد بواو چوں: ضُورِبَ ضُورِبًا ضُورِبُوا تا آخر، و در باب تفاعل تاء و فاء مضموم کنند و عین مکسور چوں: تُعْهَدُ تُعْهَدًا تُعْهَدُوا تا آخر، و الف تفاعل نیز منقلب گردد بواو چوں: تُعْوِهُدُ تُعْوِهُدًا تُعْوِهُدُوا تا آخر، و در باب افتعال همزه و تاء مضموم شوند، و عین مکسور چوں: اُكْتَسِبَ اُكْتَسِبًا اُكْتَسِبُوا تا آخر، و در باب انفعال همزه و فاء مضموم شوند و عین مکسور چوں: اُنْصُرِفَ اُنْصُرِفًا اُنْصُرِفُوا تا آخر، و در باب افعلال همزه و عین مضموم شوند، و لام اول مکسور چوں: اُحْمَرُ اُحْمَرًا اُحْمَرُوا تا آخر، و در باب استفعال همزه و تاء را مضموم کنند و عین را مکسور چوں: اُسْتُخْرِجَ اُسْتُخْرِجًا اُسْتُخْرِجُوا تا آخر، و در باب افعیلال همزه و عین مضموم شوند و الف منقلب گردد بواو و لام اول مکسور چوں: اُحْمُورُ اُحْمُورًا اُحْمُورُوا تا آخر، و در باب فعللة فاء مضموم شود و لام اول مکسور چوں: دُخِرَجَ دُخِرَجًا دُخِرَجُوا تا آخر، و در باب تفعّل تاء و فاء مضموم شوند و لام اول مکسور چوں: تُدْخِرَجَ تُدْخِرَجًا تُدْخِرَجُوا تا آخر، و در باب افعللال همزه و عین مضموم شوند، و لام اول مکسور چوں: اُحْرُنِجِمَ اُحْرُنِجِمًا اُحْرُنِجِمُوا تا آخر، و در باب افعلّال همزه و عین مضموم شوند و لام اول مکسور چوں: اُقْشَعِرَ اُقْشَعِرًا اُقْشَعِرُوا تا آخر.

فصل

چوں فعل مستقبل را از برای مفعول بنا کنند حرف استقبال را بضم کنند اگر مضموم نباشد .....

همزه: زیرا که ضمه فاء ممکن نیست ورنه همزه بیکار شود، و ضمه همزه فقط که در معرض زوال است کافی نیست لهذا تاء را نیز مضموم کردند. و تاء مضموم: زیرا که در صورت ضمه تاء فقط لازم آمدن تغییر عارض با وجود اصلی، و آن در معرض زوال است.

اما او در جمع مذکر بیفتد؛ زیرا کہ ضمہ دلالت می کند بر واو، و یاء در مخاطبہ مؤنث بیفتد؛ زیرا کہ کسرہ دلالت می کند بر یاء، و در جمع مؤنث الف فاصلہ در آوردند، تا فاصلہ باشد میان نون تاکید و میان نون جمع مؤنث، کہ ضمیر ست، و ہر جا کہ نون تاکید ثقیلہ در آید نون تاکید خفیفہ نیز در آید، الا در تشنیہ مذکر و مؤنث، و در جمع مؤنث چوں: اُطْلُبُنْ اُطْلُبُنْ اُطْلُبُنْ لَا تَطْلُبُنْ لَا تَطْلُبُنْ لَا تَطْلُبُنْ.

فصل

اسم فاعل از ثلاثی مجرد بر وزن فاعِلْ آید غالباً چوں: طَالِبُ طَالِبَانِ طَالِبُونَ طَلَبَةُ طَلَابُ طَلَبٌ، طَالِبَةُ طَالِبَتَانِ طَالِبَاتٌ وَطَوَالِبٌ. و گاہ باشد کہ بر وزن فَعِيلٌ آید چوں: شَرُفٌ يَشْرُفُ شَرَفًا وَشَرَافَةً فَهُوَ شَرِيفٌ. و بر وزن فَعَلٌ نیز آید چوں: حَسَنٌ يَحْسُنُ حُسْنًا فَهُوَ حَسَنٌ، و بر وزن فَعَالٌ وَفَعِلٌ وَفَعُولٌ وَفَعَالٌ ہم آید چوں: جَبَانٌ وَحَشِينٌ وَصَعْبٌ وَذَلُولٌ وَشَجَاعٌ و بر وزن

بزدل درشت تند رام شد دلیر

اما او در جمع مذکر بیفتد: اما در افتادن واو و یاء شرط آنست کہ مدہ باشد پس از جهت التقائے ساکنین صورۃً در آن مدہ و نون تاکید بیفتد، و اگر نہ و او را حرکت ضمہ دهند چوں: اِخْشَوْنْ، و یاء را حرکت کسرہ چوں اِخْشَيْنْ، و بمجنس نونہائے اعرابی را حذف کنند از آنکہ ما قبل این نون مثنوی می باشد، و در بنا و اعراب تضاد است، لہذا علائش را از لفظ حذف کنند، اگر گوئی: و او یاء را چرا از جهت التقائے ساکنین حذف کردند؟ حال آنکہ اجتماع ساکنین علی حدہ کہ عبارت از بودن ساکن اول مدہ و ثانی مد غم ست در کلام عرب بسیار واقع است، گوئیم: آری، لیکن چوں ضمہ و کسرہ بر محذوف دلالت می کرد حاجت ذکر او و یاء نماند، و در تشنیہ بر فتح اکتفاء نکرده الف را محذوف نداشتند؛ لالتباس بینہ و بین الواحد. فائدہ: در فرق اسم فاعل و صفت مشبہ و مبالغہ، پس بدانکہ این ہر سہ در معنی فاعل مشترک نہ، اما اسم فاعل برائے حدوث آید، و صفت مشبہ و مبالغہ برائے دوام، اگر گوئی: کہ این فرق کار آمدنی نیست؛ زیرا کہ اسم فاعل از غیر ثلاثی نیز برائے ثبوت و دوام آید، گوئیم: کہ شرط کرده اند در صفت مشبہ کہ صیغہ او مخالف باشد با اسم فاعل تا آنکہ طَالِقٌ وَحَائِضٌ را صفت مشبہ گویند، اگر چہ بمعنی ثبوت آمده، می گویند: کہ استعمال آنها برائے ثبوت بطریق مجاز ست، و از غیر ثلاثی اسمیکہ بمعنی ثبوت مخالف بصیغہ فاعل باشد نیافتہ اند تا صفت مشبہ گفتہ شود، اما فرق در صفت مشبہ و مبالغہ این ست کہ اگر از فعل لازم آید آن را صفت مشبہ گویند، و اگر از متعدی باشد مبالغہ نماند، اگر گوئی: کہ مصنف رحمۃ اللہ علیہ کہ از رَجِمَ متعدی ست در اوزان صفت شمار کردہ، گوئیم: کہ فعل لازم اعم ست از آنکہ در اصل وضع باشند یا اور لازم کردہ باشند، و درین جا ہم گود را اصل متعدی بود، لیکن چون اشتقاق این صفت از ان کردند مضموم العین نمودہ لازم گردانیدند، کذا فی "الفاقی" و غیرہ.

فَعْلَانٌ نِيز آيد چوں رَحْمَنٌ، و ہر چہ برين وز نہا آمده است آنرا مشبہ خوانند.

فصل

بدانکہ صيغہ فَعَالٌ مبالغہ را بود در فاعل چوں: رَجُلٌ ضَرَابٌ وَامْرَأَةٌ ضَرَابٌ مذکر و مؤنث در
وے یکساں ست، و فَعُولٌ نِيز مبالغہ را بود چوں: رَجُلٌ طَلُوبٌ اِمْرَأَةٌ طَلُوبٌ، و گاہ باشد کہ تاء
زیادہ کنند برائے زیادت مبالغہ چوں: رَجُلٌ عَلَامَةٌ وَامْرَأَةٌ عَلَامَةٌ ^{مرد بسیار خوانندہ} وَ رَجُلٌ فَرُوقَةٌ وَامْرَأَةٌ فَرُوقَةٌ، ^{مرد بسیار فرق کنندہ}
و مِفْعَالٌ و مَفْعِيلٌ و فَعِيلٌ نِيز مبالغہ را بودند مذکر و مؤنث در و یکساں ست چوں: رَجُلٌ مِفْضَالٌ
وَامْرَأَةٌ مِفْضَالٌ وَ رَجُلٌ مِئْطِيقٌ وَامْرَأَةٌ مِئْطِيقٌ وَ رَجُلٌ شَرِيْرٌ وَامْرَأَةٌ شَرِيْرٌ، و فَعَالٌ نِيز مبالغہ را
بود چوں: رَجُلٌ طَوَالٌ وَامْرَأَةٌ طَوَالٌ. ^{مرد بسیار گوی} ^{مرد بسیار شریہ}

فصل

اسم مفعول از ثلاثی مجرد بروزن مَفْعُولٌ آید چوں: مَضْرُوبٌ مَضْرُوبَانِ مَضْرُوبُونَ تا آخر.

مبالغہ: ابیات:

مُبَالِغٌ كَالْحَذِيرِ رَحْمَنٌ بِالْمِفْضَالِ مِئْطِيقٌ رَجِيمٌ مَجْزَمٌ ضَحْكُهُ صَبُورٌ ثُمَّ صِدِّيقٌ
عُجَابٌ وَالْكِبَارُ أَيْضًا وَكِبَارٌ وَعَلَامٌ وَقُدُوسٌ وَقِيَّومٌ وَكَافِيَةٌ وَفَارُوقٌ
وَتَاءٌ زَيْدٌ فِيهِ لَيْسَ لِلتَّائِيثِ خُذْ هَذَا وَلَمْ يُفَرِّقْ بَتَاءً فِيهِ تَذَكِيرٌ وَتَائِيثٌ

پس این اوزان مبالغہ را از انجا کہ بیش تر از اسم ہر چیزیکہ باشد وزنہ بنا کنند بر شخصیکہ ملا بس آن چیز ست از ملحقات اسم فاعل
دانند، چوں کاسِ بروزن قَاضٍ اَي دُوْ كِسْوَةٍ وَمَاءٌ دَافِقٌ دُوْ دَقِیْ و خلیل گفتہ: کہ از آنست طَالِقٌ وَحَائِضٌ اَي ذات طلاق
وحیض. (مولوی عبد العلی آسی) ضَرَابٌ: بفتح اول و تشدید راء بر درم سکہ زنندہ.

اسم مفعول: اگر گوی: قید غالباً دریں جا چراترک کرد، و حال آنکہ ذکرش ضرور بود؛ زیرا کہ گاہے بروزن فعیل و فاعل چوں:
قتیل و دَوْدٌ نِيز آید؟ جواب: عدم ذکر این قید از دو وجہ ست: یکے اعتماد بر ذکر این قید در ماسبق در بحث اسم فاعل. دوم:
قلت مجیء این اوزان در اسم مفعول بخلاف اسم فاعل کہ بہ نسبت اسم مفعول بروزن غیر فاعل ہم کثیر الوقوع ست.

فصل

اسم فاعل از ثلاثی مزید و از رباعی مجرد و مزید فیہ چوں فعل مستقبل معلوم آن باب باشد، چنانکہ میم مضموم بجائے حرف استقبال نہادہ شود، و ما قبل آخر مکسور گردد اگر مکسور نباشد چوں: مُکْرَمٌ و مُدْخَرَجٌ و مُتَدَخَرَجٌ، و اسم مفعول چوں فعل مستقبل مجہول آن باب باشد، چنانکہ میم مضموم بجائے حرف استقبال نہادہ شود و ما قبل آخر مفتوح شود چوں: مُکْرَمٌ و مُدْخَرَجٌ و مُتَدَخَرَجٌ و مجموع این دانستہ شود، اِنْ شَاءَ اللّٰهُ تَعَالٰی.

فصل

معتل فاء از باب فَعَلَ يَفْعَلُ نیامدہ است، و مثال واوی از باب فَعَلَ يَفْعَلُ می آید. اَلْوَعْدُ وعدہ کردن، ماضی معلوم: وَعَدَ وَعَدَا وَعَدُوْا تا آخر، چنانکہ در صحیح دانستہ شد ازین جهت اورا مثال گویند یعنی مانند صحیح ست در حق احتمال حرکات و سکنات، و صرف مستقبل معلوم: يَعِدُ يَعِدَانِ يَعِدُوْنَ تا آخر، اصل يَعِدُ يُوْعَدُ بود و او واقع شد میان یائے مفتوح و کسرہ لازم، و اورا حذف.....

فعل مستقبل: و گاہے بر غیر این وزن نیز آید چنانچہ يَفْعُزُ از اِيفَاع بمعنى گواہیدن، و مُنْهَبٌ بفتح ہاء اسم فاعل اَنْهَبَ بمعنی اَسْرَعَ و سَبَقَ و از اَحَسَّ حَسَّاسٌ و از اَلَمَّ اَلِيْمٌ. و ما قبل آخر مفتوح شود: و در بعض نسخ بعد این "اگر مفتوح نباشد" نیز یافتہ می شود خدا یا بر قید اتفاقی حمل کردہ شود، الا یُجْ مضارع مجہول نیست کہ ما قبل آخرش مفتوح نباشد.

وَعَدَ: صرف صغیر:

وَعَدَ يَعِدُ وَعَدَا وَعِدَّةٌ وَمِيعَادًا فَهُوَ وَاِعِدَّ وَوُعِدَ يُوْعَدُ وَعَدَا وَعِدَّةٌ وَمِيعَادًا فَذَاكَ مَوْعُودٌ مَا وَعَدَ مَا وَعِدَ لَمْ يَعِدْ لَمْ يُوْعَدْ لَا يَعِدُ لَا يُوْعَدُ مَا يَعِدُ مَا يُوْعَدُ لَنْ يَعِدَ لَنْ يُوْعَدَ الْأَمْرُ مِنْهُ عِدٌّ لِيُوْعَدَ لِيُوْعَدَ النَّهْيُ عَنْهُ لَا تَعِدْ لَا تُوْعَدْ لَا يَعِدُ لَا يُوْعَدُ الظَّرْفُ مِنْهُ مَوْعِدٌ وَمَوَاعِدُ وَمَوْعِدٌ وَالْآلَةُ مِنْهُ مِيعَدٌ وَمَوَاعِدُ وَمَوْعِدٌ وَمِيعَدَةٌ وَمَوَاعِدُ وَمَوْعِدٌ وَمِيعَادٌ وَمَوَاعِدُ وَمَوْعِدٌ أَوْعَدُ أَوْعَدُ الْمُؤْنُثُ مِنْهُ وُعِدَى وُوْعِدَى.

کردند برائے ثقات یَعْدُ شد، و باتاء و همزه و نون نیز انداختند برائے موافقتِ باب.
امر حاضر معلوم:

عِدْ	عِدَا	عِدُوا	عِدِي	عِدَا	عِدْنَ
------	-------	--------	-------	-------	--------

بانون ثقیله:

عِدْنَ	عِدَانَّ	عِدُنَّ	عِدِنَّ	عِدَانَّ	عِدْنَانَّ
--------	----------	---------	---------	----------	------------

بانون خفیفه:

عِدْنَ	عِدُنْ	عِدِنْ
--------	--------	--------

امر غائب معلوم:

لِیَعِدْ	لِیَعِدَا	لِیَعِدُوا
----------	-----------	------------

تا آخر بانون ثقیله و خفیفه نیز بر اں وجه که دانسته شد، و حال بآلم و لَمَّا و اِنْ شرطیه چنان ست که در صحیح دانسته شد، و با لَنْ ناصبه: لَنْ یَعِدَ لَنْ یَعِدَا لَنْ یَعِدُوا تا آخر، ماضی مجهول: وُعِدَ وُعِدَا وُعِدُوا تا آخر بر قیاس مجهول صحیح، مستقبل مجهول: یُوْعَدُ یُوْعِدَانِ یُوْعِدُونَ تا آخر و او باز پس آمد؛ زیرا که کسرہ بیفتاد، اسم فاعل: وَاَعِدْ وَاَعِدَانِ وَاَعِدُونَ تا آخر، اسم مفعول: مَوْعُودٌ مَوْعُودَانِ مَوْعُودُونَ تا آخر.

مثال یائی از باب فَعَلَ یَفْعَلُ المیسر: قمار باختن، ماضی معلوم: یَسَرَ یَسِرَا یَسِرُوا تا آخر، .....

موافقت باب: اگر گفته شود: اصل در حمل آنست که حمل کرده شود قلیل بر کثیر پس چرا از تکاب غیر اصل نمودند؟ گویم: که مقصود تخفیف در کلام ست، و او حاصل نمی شود مگر بهمین طریق، اگر گوئی: چرا در یُوْعَدُ مجهول و او برائے تبعیت یَعِدُ حذف نکردند؟ جواب: مجهول مغایر معروف ست، بخلاف اخوات وے موافقت در معروفیت. عد: در اصل اِوْعَدَ بود و او را بجهت موافقت مضارع حذف کردند بعده همزه که بجهت تعذر ابتداء بسکون آورده بودند چون ابتداء بسکون نماند همزه را نیز حذف کردند عد شد.

مستقبل معلوم: یَسِرُ یَسِرَانِ یَسِرُونَ تا آخر، امر حاضر معلوم: اِیسِرْ اِیسِرَا اِیسِرُوا تا آخر، بانون ثقیلہ: اِیسِرَنَّ اِیسِرَانَّ اِیسِرُنَّ تا آخر، بانون خفیفہ اِیسِرَنَّ اِیسِرُنَّ اِیسِرِنَّ، امر غائب معلوم: لَیْسِرْ لَیْسِرَا لَیْسِرُوا، اسم فاعل واسم مفعول بر قیاس صحیح، ماضی مجہول: یُسِرْ یُسِرَا، مستقبل مجہول: یُسِرْ یُسِرَا۔ مثال واوی از باب فَعَلَ یَفْعَلُ، اَلْوَجَلُ: ترسیدن وَجَلَ یَوْجَلُ وَجَلًا فهو وَاجِلٌ فذاک مَوْجُولُ الامر منه اِیْجَلُ۔ مثال واوی از باب فَعَلَ یَفْعَلُ، الوضع: نہادن وَضَعَ یَضَعُ وَضْعًا فهو وَاضِعٌ فذاک مَوْضُوعُ الامر منه ضَعُ۔ واز باب فَعَلَ یَفْعَلُ، الوَرَمُ: آما سیدن وَرِمَ یَرِمُ وَرَمًا فهو وَارِمُ الامر منه رَمَ مثل عَدَ۔ واز باب فَعَلَ یَفْعَلُ، الوَسم: .....

یَسِرُ: بدویاء علی المذہب الصحیح، وبعضے یائے ثانی را حذف کنند حملاً علی الواوی، اما قلیل ست، وبعضے واو را بالف بدل کنند و یَاعَدُ و یَاسِرُ خوانند و آن نیز قلیل ست۔ اِیْجَلُ: در اصل اَوْجَلُ بود و اوساکن ما قبلش مکور آن و او را بیاء بدل کردند۔ یَضَعُ: در اصل یَوْضَعُ بود و او واقع شد در میان یائے مفتوح و کسرہ تقدیری و این ثقیل بود آن و او را انداختند، بعدہ کسرہ ضاد را بفتح بدل کردند برائے رعایت حرف حلق یَضَعُ شد، اگر گوئی: چرا در یَعَدُ واخوات اور رعایت حرف حلق نہ نمودند؟ جواب: فتحہ برائے حرف حلق سماعی ست۔ ضَعُ: در اصل اَوْضَعُ بود و او را از جهت موافقت مضارع اُفْلَکَندند، و ہمزہ کہ بجہت تعذر ابتداء بسکون آورده بودند چوں ابتداء بسکون نماند، ہمزہ را نیز اُفْلَکَندند۔

الوسم: باید دانست کہ اَلْوَسْمُ بمعنی نشان کردن و داغ نہادن از باب ضَرَبَ یَضْرِبُ آمدہ، کذا فی "القاموس" و "الصراح" و "المنتخب" بریں تقدیر مضارع یَسِمُ مثل یَعَدُ بخذف و او خواهد آمد نہ یَوْسُمُ، و دخولش دریں باب کَرُمَ بھیج وجہ صحیح نمی تواند شد زیرا کہ خاصیت این باب صفت خلقی و امر طبعی ست یعنی فعل از نفس طبیعت صادر می شود و موصوفش براں مجہول و مخلوق بود چوں سوائے طبع چیزی دیگر را در آن دخل نیست لا محالہ لازم و غیر منقک باشد، کذا صرح ابن الحاجب، و حال آن کہ وسم متعدی ست و نیز از لازم صیغائے مجہول و مفعول چنانکہ دریں باب مذکور شد نمی آید، شاید کہ مغالطہ از تحریف قلم نا سخیں رو داده شدنہ از مصنف علام - قدس سرہ الشریف -؛ لآنہ سید ارباب النحو و التصریف، و ر اہل علم و فن، چنانکہ علو پایہ معلوماش اوج گرائے تحقیقات مباحث علمیہ است مثل آفتاب روشن، و اگر رجوع بنسخ قلمیہ قدیمہ کردہ آید غالب کہ عبارت ازیں باب ایں چنین باشد، اَلْوَسَامَةُ خور و شدن و سَمَ یَوْسُمُ و سَامَةٌ فهو وَسِمٌ الامر منه اُوسِمُ الخ کہ در کتب لغت معتبرہ مثل "قاموس" و "صراح" و "منتہی الارب" و "منتخب" و غیرہ اَلْوَسَامُ و اَلْوَسَامَةُ بمعنی نیکو رو و خوبصورت شدن از باب کرم نوشته است و دریں ضعف طبعی است چنانکہ خاصیت ایں باب مذکور شد، فافہم۔ (مولوی عبدالحی علی آسی)

داغ نهادن و سَمَّ یَوسَمُ و سَمًّا فهو و اِسَمٌ و ذاك مَوْسُومٌ الامر منه اَوْسَمُ و النهي عنه لَا تَوْسَمُ.

فصل

در اجوف واوی از باب فَعَلَ یَفْعُلُ، الْقَوْلُ: گفتن ماضی معلوم: قَالَ قَالَ قَالُوا إلخ، قَالَ در اصل قَوْل بود و او متحرک ماقبل او مفتوح و او را بالف بدل کردند قَالَ شد، همچنین تا قَالَتَا، وَقُلْنَ در اصل قَوْلْنَ بود چون و او الف شد بالتقاء ساکنین بیفتاد قُلْنَ شد فتحه قاف را بضمه بدل کردند تا دلالت کند که عین فعل که افتاده است و او بوده یا، مستقبل معلوم: يَقُولُ يَقُولَانِ يَقُولُونَ تا آخر يَقُولُ در اصل يَقُولُ بود، ضمه بر و او ثقیل بود نقل کرده بماقبل دادند يَقُولُ شد و در يَقُلْنَ وَتَقُلْنَ و او بالتقاء ساکنین بیفتاد، امر حاضر معلوم: قُلْ قُولَا قُولِي قُولَا قُلْنَ، اصل قُلْ أَقُولُ بود مأخوذ از تَقُولُ، ضمه بر و او ثقیل بود نقل کرده بماقبل دادند، و او بالتقاء ساکنین بیفتاد، أَقُلْ شد، بحرکت قاف از همزه وصل مستغنی شدند همزه نیز بیفتاد قُلْ شد، و ترارسد که گوئی: قُلْ از تَقُولُ مأخوذست چون تا انداخته شد و لام بوقفه ساکن گشت و او بالتقاء ساکنین بیفتاد قُلْ شد امر غائب معلوم: لِيَقُلْ لِيَقُولَا لِيَقُولَا تا آخر، نهی غائب: لَا يَقُلْ لَا يَقُولَا لَا يَقُولَا تا آخر، امر حاضر بانون ثقیله: قُولَنَّ قُولَانَّ قُولَنَّ تا آخر، بانون خفیفه: قُولَنَّ قُولَنَّ قُولَنَّ، .....

الْقَوْلُ: صرف صغیر:

قَالَ يَقُولُ قَوْلًا فَهُوَ قَائِلٌ وَقَوْلٌ وَقِيلَ يَقَالُ قَوْلًا فذاك مَقُولٌ وَمَقِيلٌ لَمْ يَقُلْ لَمْ يَقُلْ لَا يَقُولُ لَا يَقُولُ الْأَمْرُ مِنْهُ قُلْ لِيَقُلْ لِيَقُولُ وَالنَّهْيُ عَنْهُ لَا تَقُلْ لَا تَقُلْ لَا يَقُلْ لَا يَقُلْ الظرف مِنْهُ مَقَالٌ وَالْآلَةُ مِنْهُ مَقُولٌ وَمَقُولَةٌ وَمَقُولٌ وَالْجَمْعُ مِنْهُمَا مَقَاوِلُ وَمَقَاوِيلُ وَالتَّصْغِيرُ مِنْهُمَا مُقِيلٌ وَمُقِيلَةٌ وَجَاءَ مُقْيُولٌ وَمُقْيُولَةٌ بِالتَّصْحِيحِ، أَفْعَلَ التَّفْضِيلُ مِنْهُ أَقُولُ وَالْمَوْثُ مِنْهُ قَوْلِي وَالْجَمْعُ مِنْهُمَا أَقَاوِلُ وَقَوْلٌ وَالتَّصْغِيرُ مِنْهُمَا أَقِيلُ وَقَوْلِي.

لِيَقُلْ: در اصل لِيَقُولُ بود ضمه بر و او د شور داشته نقل کرده بماقبل دادند اجتماع ساکنین شد میان و او و لام و او افتاد.

امر غائب بانون ثقیلہ: لَيَقُولَنَّ لَيَقُولَنَّ لَيَقُولَنَّ تا آخر، در نہی: لَا يَقُولَنَّ لَا يَقُولَنَّ لَا يَقُولَنَّ تا آخر، ونون خفیفہ: لَا يَقُولَنَّ لَا يَقُولَنَّ لَا يَقُولَنَّ، در قَوْلَنَّ وَلَيَقُولَنَّ وَلَا يَقُولَنَّ واو باز پس آمد؛ زیرا کہ التقاء ساکنین نماند، ماضی مجهول: قِيلَ قِيلًا قِيلُوا تا آخر، قِيلَ در اصل قَوْلَ بود، کسرہ بر واو ثقیل بود بقاف دادند بعد سلب حرکت قاف قَوْلَ شد، واو ساکن ما قبل او مکسور، پس واو منقلب شد بیاء، واو از قُلَنَّ تا آخر بالتقاء ساکنین افتاد، ضمہ اصل قاف باز آمد صورت معلوم و مجهول امر یکے شد اصل قُلَنَّ معلوم قَوْلَنَّ ست، واصل قُلَنَّ مجهول قَوْلَنَّ، واصل قُلَنَّ امر اَقُولَنَّ، مستقبل مجهول: يُقَالُ يُقَالَانِ يُقَالُونَ تا آخر، يُقَالُ در اصل يُقَوْلُ بود واو متحرک ما قبل او حرف صحیح ساکن، حرکت واو نقل کردہ بقاف دادند واو در اصل متحرک بود اکنون ما قبل وے مفتوح گشت آں واو را بالف بدل کردند يُقَالُ شد، ہمچنین در دیگر الفاظ، ودر یَقُلَنَّ الف بالتقاء ساکنین بیفتاد، امر غائب مجهول: لَيَقُلَنَّ لَيَقَالَا لَيَقَالُوا تا آخر، نہی غائب مجهول لَا يَقُلَنَّ لَا يَقَالَا لَا يَقَالُوا تا آخر، اسم فاعل قَائِلٌ قَائِلَانِ قَائِلُونَ تا آخر، قَائِلٌ در اصل قَاوِلٌ بود، چون واو را در فعل ماضی بالف بدل کردند، در اسم فاعل نیز چنین کردند، والف را حرکت کسرہ دادند، قَائِلٌ شد،

واو باز پس آمد: اگر گوئی: چرا در دَعَتَا واو باز نیاوردند با وجودے کہ التقاء ساکنین دریں جایز نماند؟ جواب: گویم اعتبار حرکت ما قبل ضمیر فاعل وحقے لازم است کہ حرف ما قبل موضوع بر سکون نباشد چنانچہ لام قَوْلَا کہ موضوع بر حرکت بود اما چون حرف ما قبل موضوع بر سکون بود لازم نیست، چون تائے دَعَتَا؛ زیرا کہ حرف است، واصل در حرف بناء ست، واصل در بنا سکون ست، اگر گفته شود: در آخر قَوْلَنَّ ضمیر نیست تا حرکت لام را لازم گفته شود، جواب میدہم: قَوْلَنَّ محمول ست بر قَوْلَا؛ لا شتراکہما فی وجوب فتحة ما قبل لختہما. (نور محمد تقی)

حرکت کسرہ دادند: اگر کسی گوید: کہ الف قبول حرکت نمی کند پس چگونہ بوی کسرہ دادند؟ جواب: مراد قوم ازینکہ الف قبول حرکت نمی کند بوصف الف است، وبعد از تحریک الف نمی ماند، بلکہ ہمزہ می گردد، وہمزہ قابل حرکت ست.

اسم مفعول مَقُولٌ مَقُولَانِ مَقُولُونَ تا آخر، مَقُولٌ در اصل مَقُولٌ بود ضمّه بر واو ثقیل بود نقل کرده بما قبل دادند، یک واو بیفتاد، مَقُولٌ شد، پیش بعضی واو اصلی افتاد، بر وزن مَقُولٌ شد، و پیش بعضی واو زائده افتاد بر وزن مَفْعَلٌ شد.

فصل

اجوف یائی از باب فَعَلَ یَفْعَلُ. البَّيْعُ: فروختن و خریدن، ماضی معلوم: بَاعَ بَاعَا بَاعُوا تا آخر، اصل بَاعَ یَبِعُ بود، یاء متحرک ما قبل وے مفتوح یاء را بالف بدل کردند، بَاعَ شد، و در یَعْنُ تا آخر چون الف بالتقاء ساکنین بیفتاد فتحه بَاء را بکسره بدل کردند تا دلالت کند بر آن که عین فعل که افتاده است یاء ست نه واو، مستقبل معلوم: یَبِيعُ یَبِيعَانِ یَبِيعُونَ تا آخر، اصل یَبِيعُ یَبِيعُ بود، کسره بر یاء ثقیل بود بما قبل دادند، یَبِيعُ شد، و در یَبِيعُ وَتَبِعَ یاء بالتقاء ساکنین افتاد، امر حاضر معلوم: یَعِ بَاعَا یَبِيعُوا تا آخر، و اعلال بر آں قیاس ست که در قُلْ گفته شد، بانون ثقیله: یَبِيعَنَّ یَبِيعَانِ یَبِيعُونَ تا آخر، بانون خفیفه: یَبِيعَنَّ یَبِيعَانِ یَبِيعُونَ، امر غائب: لَیَبِيعَنَّ لَیَبِيعَانِ لَیَبِيعُونَ تا آخر، بانون گوئی: لَیَبِيعَنَّ لَیَبِيعَانِ لَیَبِيعُونَ تا آخر، با خفیفه: لَیَبِيعَنَّ لَیَبِيعَانِ لَیَبِيعُونَ، نهی: لَا تَبِيعَنَّ لَا تَبِيعَانِ لَا تَبِيعُونَ، ثقیله و خفیفه بر آن قیاس که گذشت، ماضی مجهول: یَبِيعَ یَبِيعَا یَبِيعُوا تا آخر، یَبِيعَ در اصل یُبِيعُ بود، کسره بر یاء ثقیل بود بما قبل دادند سلب حرکت ما قبل یَبِيعُ شد، و در یَبِيعُ صورت معلوم و مجهول،

البَّيْعُ: صرف صغیر:

بَاعَ یَبِيعُ بَیْعًا فَهُوَ بَائِعٌ وَبُوعٌ وَبَیْعٌ یَبِيعُ یَبِيعَا فَبَیْعًا فَذَٰلِكَ مَبِيعٌ وَمَبِيعٌ لَمْ یَبِيعْ لَمْ یَبِيعْ لَا یَبِيعُ لَا یَبِيعُ الْأَمْرُ مِنْهُ یَعِ لَیَبِيعَنَّ لَیَبِيعَنَّ وَنَهْيٌ عَنْهُ لَا تَبِيعُ لَا تَبِيعُ لَا یَبِيعُ الظَّرْفُ مِنْهُ مَبَاعٌ وَالْآلَةُ مِنْهُ مَبِيعٌ وَمَبِيعَةٌ وَمَبِيعٌ وَالْجَمْعُ مِنْهُمَا مَبَايِعُ وَمَبَايِعُ وَالتَّصْغِيرُ مِنْهُمَا مَبِيعٌ وَمَبِيعَةٌ أَفْعَلُ التَّفْضِيلُ مِنْهُ أَبِيعٌ وَالْمُؤَنَّثُ مِنْهُ بُوعَى وَالْجَمْعُ مِنْهُمَا أَبَايِعُ وَیُبِيعُ وَأَبِيعُ وَیُبِيعَى. اللَّهُمَّ اغْفِرْ لِكَاتِبِهِ وَلِمَنْ سَعَى فِيهِ وَلِوَالِدَيْهِمْ أَجْمَعِينَ.

وامر یکے شد، و در اصل مختلف ست، اصل معلوم یَعْنَ واصل مجهول یُعْن، واصل امر حاضر اِیْعَنْ بود مستقبل مجهول: یُیَاعُ یُیَاعَانِ یُیَاعُونَ تا آخر بر قیاس یقال.

فصل

اجوف واوی از باب فَعِلَ یَفْعَلُ الخوف: ترسیدن، ماضی معلوم: خَافَ خَافَا خَافُوا تا آخر، خَافَ در اصل خَوِفَ بود، و او متحرک ماقبل او مفتوح و او را بالف بدل کردند خَافَ شد، خِیْفَنَ در اصل خَوِفْنِ بود کسره بر و او ثقیل بود، بما قبل دادند بعد سلب حرکت ماقبل و او بالتقاء ساکنین بیفتاد، خِیْفَنَ شد، و درین موضع بیان باب را رعایت کردند که در اصل فَعِلَ بود نه دلالت بر محذوف، مستقبل معلوم: یَخَافُ یَخَافَانِ یَخَافُونَ تا آخر، ماضی مجهول: خِیْفَ خِیْفَا خِیْفُوا تا آخر، مستقبل مجهول: یُخَافُ مِنْهُ تا آخر امر حاضر: خَفَ خَافَا خَافُوا تا آخر، نون ثقیله و خفیفه بر قیاس گذشته، و اجوف ازین سه باب اصول آمده ست اسم فاعل از بَاعَ بَائِعٌ، و اسم مفعول مَبِیْعٌ که در اصل مَبِیُوعٌ بود، .....

و درین موضع: جواب سوال ست کسے گوید: در خِیْفَنَ و او حذف شد پس انسب آن بود که ضمہ دادندے ماقبل او را نه کسره، مصنف رحمہ اللہ جواب داد، و حاصلش اینکے: اگرچہ مناسب بو او ضمہ بود لیکن التباس می شد بمضموم العین و معلوم نمی شد کہ از مکسور العین ست پس رعایت و دلالت باصل باب کہ بکسر عین ست مقدم داشته اند از رعایت و او، اگر کسے گوید: چرا در قُلْنَ رعایت باب نکردند کہ بفتح عین ماضی ست؟ جواب: فتح فاء بر عین کلمہ دلالت صریحی نداشت از آن کہ احتمال بود کہ اصلی باشد، فافہم.

یُخَافُ مِنْهُ: در آوردن "منہ" دریں جا و در اسم مفعولش اشاره است بآنکہ از لازم بے حرف جر مجهول و مفعول نیاید مقدر باشد خواہ مظهر: خَفَ: در اصل اخَوَفَ بود و او متحرک ماقبلش حرف صحیح ساکن حرکت و او نقل کرده بما قبل دادند و او را الف کردند اجتماع ساکنین شد و الف و فاء الف را حذف کردند، و ہمزہ را از جهت استغناء نیز حذف بردند.

واجوف ازین: اما طَالَ یَطُولُ پس نزد بعضے از نصّر ست و نزد محشری از شَرَفَ آمده، و خلیل گوید: کہ مشترک ست در فَعَلَ بضم العین و فَعَلَ بفتح العین، و لهذا یجیء النعت طائل و طویل.

دَعَتْ دَعَوْتُ بود چون واو بالف بدل شد الف بالتقاء ساکنین بیفتاد دَعَتْ شد بر وزن فَعَتْ
والف در دَعَتَا افتاد بالتقاء ساکنین؛ زیرا که حرکت تاء اصلی نیست که در واحد ساکن بوده
است، دَعَوْنَ بر اصل خود ست بر وزن فَعَلْنَ و همچنین باقی الفاظ تا آخر بر اصل خود اند، مستقبل
معلوم: يَدْعُوْ يَدْعُوَانِ يَدْعُوْنَ تا آخر، اصل يَدْعُوْ يَدْعُوْ بود ضمّه بر واو ثقیل بود بیفتاد يَدْعُوْ
شد، و همچنین ست حال تَدْعُوْ اَدْعُوْ نَدْعُوْ، وَيَدْعُوَانِ وَتَدْعُوَانِ بر اصل خود اند، وَيَدْعُوْنَ جمع
مذکر اصلش يَدْعُوْنَ بود ضمّه بر واو ثقیل بود بیفتاد واو که لام فعل بود بالتقاء ساکنین بیفتاد
يَدْعُوْنَ شد، بر وزن يَفْعُوْنَ، وَيَدْعُوْنَ وَتَدْعُوْنَ جمع مؤنث بر اصل خود ست بر وزن يَفْعَلْنَ
وَتَفْعَلْنَ، وَتَدْعُوْنَ در اصل تَدْعُوْنَ بود، کسرّه بر واو ثقیل بود، بما قبل دادند، بعد از سلب حرکت
ما قبل واو بالتقاء ساکنین بیفتاد، تَدْعُوْنَ شد، بر وزن تَفْعُوْنَ چون حرف ناصبه در آید گوئی:
لَنْ يَدْعُوَ لَنْ يَدْعُوَا لَنْ يَدْعُوَا تا آخر، و نونهائیکه عوض رفع اند از هفت لفظ ساقط شوند، بنصبه،
و نون ضمیر بر حال خود باشد، و اگر جازمه در آید گوئی: لَمْ يَدْعُ لَمْ يَدْعُ لَمْ يَدْعُ لَمْ يَدْعُ، واو
بجزرے افتاد، و نونهائیکه عوض رفع اند نیز بیفتند، و نون ضمیر بر حال خود باشد.

امر حاضر:

أَدْعُ	أَدْعُوا	أَدْعُوا	أَدْعِي	أَدْعُوا	أَدْعُونَ
--------	----------	----------	---------	----------	-----------

لَنْ يَدْعُوَ: بدانکه حرف "لَنْ" نزد جمهور نحات و سیبویه بسیط یعنی غیر مرکب است بخلاف خلیل و کسانی که مرکب از "لا" و "إن" گویند، و نزد فراء "لا" بود الف بنون بدل شد، غرض که اِس حرف برائے تاکید نفی مستقبل می آید، و از اینجا است که باسین و سوف جمع نشوند، و همچنین ست باقی نواصب در اکثر، و آن پیوسته بمعمول شود متصل باشد بخلاف کسانی و فراء که فصل ال را به قسم و به معمول معمولش هم جائز دارند، مثل: لَنْ وَاللَّهِ أَكْرَمَ زَيْدًا وَلَنْ زَيْدًا أَكْرَمَ، فافهم.

واو بوقت افتاد و نونہائے عوضی بیفتادند بوقتے چنانکہ بجز مے بانون ثقیلہ :

یعنی امر بانون ثقیلہ

اُدْعُوْنَ	اُدْعُوْا	اُدْعِنَّ	اُدْعُوْا	اُدْعُوْنَ
------------	-----------	-----------	-----------	------------

بانون خفیفہ: اُدْعُوْنَ اُدْعِنَّ اُدْعِنَّ. ماضی مجہول: دُعِيَ دُعِيَ دُعُوْا تا آخر، اصل دُعِيَ دُعُوْا بود،
 بو او بسبب کسرہ ماقبل یا شد، اصل دُعُوْا دُعُوْا بود، او متحرک ماقبل او مکسور آں و او را بیاء
 بدل کردند دُعُوْا شد، بعدہ ضمہ بر یاء ثقیل بود نقل کردہ بما قبل دادند بعد سلب حرکت ماقبل،
 یاء بالتقاء ساکنین بیفتاد دُعُوْا شد، مستقبل مجہول: يُدْعَى يُدْعِيَانِ يُدْعُوْنَ تا آخر، يُدْعَى در
 اصل يُدْعُوْا بود، او واقع شد در چہارم جا، حرکت ماقبل او مخالف بود، او را بیاء بدل کردند يُدْعَى
 شد، باز یاء متحرک ماقبل وے مفتوح یاء را بالف بدل کردند يُدْعَى شود، بریں قیاس ست
 تُدْعَى وَاُدْعَى وَاُدْعَى، ودر يُدْعِيَانِ وَاُدْعِيَانِ و او را بیاء بدل کردند، ودر يُدْعُوْنَ وَاُدْعُوْنَ
 وَاُدْعِيْنَ و او یاء شد و یاء الف، والف بالتقاء ساکنین بیفتاد، ودر يُدْعِيْنَ وَاُدْعِيْنَ جمع مونث و او
 را بیاء بدل کردند، اسم فاعل:

دَاعٍ	دَاعِيَانِ	دَاعُوْنَ	دَاعِيَّةٌ	دَاعِيَتَانِ	دَاعِيَاتٌ
-------	------------	-----------	------------	--------------	------------

اُدْعِنَّ: در اصل اُدْعُوْنَ بود و او را بالتقاء ساکنین حذف کردند، یا بجہت آنکہ چون ضمہ دال بود بر او حاجتش نماند حذف
 کردند، ہمچنین یاء اُدْعِنَّ بسبب کسرہ: ہر او کہ در طرف یاء در حکم طرف بعد کسرہ افتاد آںرا بیاء بدل کنند.
 چہارم جا: اگر گوئی: در صورت وقوع و او بر اربع و مخالف حرکت ماقبل چرا و او را بیاء بدل می کنند؟ گویم: از بہر تخفیف چہ کلمہ
 باعتبار طول ثقیل شدہ، اگر گوئی: و او در مَدْعُوْ وَاُدْعُوْ در چہارم جا افتادہ است چرا بیاء بدل نکردند؟ جواب: این قاعدہ بفعل
 مختص ست نہ عام مراسم و فعل را، کذا ذکر العلامة التفتازانی، اگر گوئی: و او در ارعوی در چہارم جا افتادہ است، چرا بیاء بدل
 نکردند؟ جواب: تعلیل لام کلمہ چون مقدم ست بر عین پس اگر عین را ہم تعلیل کردندے توالی اعلامین لازم می آمد، ولہذا در
 طَوًی و قَوًی و او سلامت داشتہ اند. (مولوی انور علی)

باز یاء متحرک: اگر گوئی: چرا و او را اول بالف بدل نکردند تا مسافت قصر می بود؟ جواب: رعایۃ لکلا القانونین، یا آنکہ
 قاعدہ کتابت آں بیاء نیز از اس بر می آمد چہ اگر بالف اولاً بدل میکردند بالف نوشتہ می شد نہ بیاء.

دَاعٍ در اصل دَاعُوٌ بود، و او در چہارم جا افتاد و ما قبل او مکسور بیاء بدل کردند، و ضمہ بر یاء ثقیل بود انداختند، یاء بالتقاء ساکنین بیفتاد، دَاعٍ شد، و چون الف و لام در آری یاء باقی ماند، چنانکہ گوئی: الدَّاعِي، و در دَاعِيَانِ و او یاء شد، دَاعُوْنَ کہ اصلش دَاعُوُونَ بود، و او یاء شد، ضمہ بر یاء ثقیل بود بما قبل دادند، بعد از سلب حرکت ما قبل، یاء بالتقاء ساکنین بیفتاد، دَاعُوْنَ شد بر وزن فاعُوْنَ، اسم مفعول: مَدْعُوٌّ مَدْعُوَانِ مَدْعُوُونَ إلخ، مَدْعُوٌّ در اصل مَدْعُوٌّ بود، و او اول را در دوم ادغام کردند مَدْعُوٌّ شد، ناقص یائی از باب فَعَلَ يَفْعِلُ الرَّمِي: تیر انداختن، ماضی معلوم: رَمَى رَمِيَا رَمَوْا رَمَتْ رَمَتَا رَمَيْنَ تا آخر، ماضی مجہول: رُمِيَ رُمِيَا رُمُوتَا تا آخر، مستقبل معلوم: يَرْمِي يَرْمِيَانِ يَرْمُونُ تا آخر، واحد مؤنث مخاطبہ و جمع وے یکسانست، لیکن جمع بر اصل خودست بر وزن تَفْعِلْنَ، و واحد در اصل تَرْمِيْنُ بود کسرہ بر یاء ثقیل بود انداختند، یاء کہ لام فعلست بالتقاء ساکنین بیفتاد، تَرْمِيْنُ شد بر وزن تَفْعِيْنُ چون ناصبہ در آید گوئی: لَنْ يَرْمِيَ، و چون

بالتقاء ساکنین: یعنی تنوین و یاء اگر کہے گوید: چرا تنوین را بالتقاء ساکنین حذف نکردند؟ جواب میدہم: تنوین علامت اسم متمکنست و العلامة لا تحذف مگر وقتیکہ نائب مناب داشتہ، و آل سہ چیزست اضافت و الف و لام و نون تشنیہ و جمع، یا گویم: تنوین حرف صحیحست و یاء حرف علت، و حرف علت لائق بحذفست نہ حرف صحیح، یا گویم: تنوین خفیفست و یاء ثقیل و خفت مطلوبست در کلام، و ایضا اگر تنوین را حذف می کردند التباس بواحد مخاطبہ امر باب مفاعلة لازم می آمد، و ترائی رسد کہ گوئی: و او در طرف بعد کسرہ افتاد آل و او را یاء کردند و یاء را بالتقاء ساکنین حذف کردند، دَاعٍ شد.

رَمِيَ: صرف صغیر:

رَمَى يَرْمِي رَمِيَا فَهُوَ رَامٌ وَ رُوْنِمٌ وَ رُمِي يُرْمِي رَمِيَا فَذَاكَ مَرْمِيٌّ وَ مَرْمِيٌّ لَمْ يَرْمَ لَمْ يَرْمَ مَا رَمَى مَا رُمِيَ لَا يَرْمِي لَا يُرْمَى لَنْ يَرْمِيَ لَنْ يُرْمَى الْأَمْرُ مِنْهُ إِرْمٌ لِتَرْمَ لِيَرْمَ لِيُرْمَ وَ النَّهْيُ عَنْهُ لَا تَرْمَ لَا يُرْمَ لَا يَرْمَ الظَّرْفُ مِنْهُ مَرْمِيٌّ وَ الْأَلَّةُ مِنْهُ مِرْمِيٌّ وَ مِرْمَاءٌ وَ مِرْمَاءٌ وَ التَّصْغِيرُ مِنْهُمَا مُرْمِيٌّ وَ مُرْمَاءَةٌ وَ مُرْمِيٌّ وَ الْجَمْعُ مِنْهُمَا مَرَامٌ وَ مَرَامِيٌّ أَفْعَلُ التَّفْضِيلُ مِنْهُ أَرْمَى وَ الْمُؤَنَّثُ مِنْهُ رُمِيَا وَ الْجَمْعُ مِنْهُمَا أَرَامٌ وَ رُمِيٌّ وَ التَّصْغِيرُ مِنْهُمَا أُرْمِيٌّ وَ رُمِيَا.

جازمہ در آید گوئی: لَمْ يَزِمِ يَابْجَرْمے بیفتد، چنانچہ واو در لَمْ يَدْعُ، امر حاضر:

اَزِمِ	اَرْمِيَا	اَرْمُوَا	اَرْمِي	اَرْمِيَا	اَرْمِينِ
--------	-----------	-----------	---------	-----------	-----------

بانون ثقیلہ اَرْمِينِ تا آخر بانون خفیفہ اَرْمِينِ اَرْمُنِ اَرْمِنِ، مستقبل مجهول يُرْمِي يُرْمِيَانِ يُرْمُونِ تا آخر بر قیاس یدعی، اسم فاعل:

رَامِ	رَامِيَانِ	رَامُونِ	رَامِيَّةُ	رَامِيَتَانِ	رَامِيَاتُ
-------	------------	----------	------------	--------------	------------

اسم مفعول: مَرْمِيٍّ مَرْمِيَانِ مَرْمِيُونِ تا آخر، مَرْمِيٍّ در اصل مَرْمُؤِيٍّ بود. بروزن مَفْعُولُ، واو یاء در یک کلمہ جمع شدند، و سابق ساکن بود واو را یاء کردند و یاء را در یاء ادغام نمودند، و میم را برائے مناسبت یاء کسرہ دادند، مَرْمِيٍّ شد، ناقص واوی از باب فَعَلَ يَفْعَلُ الرَّضِيُّ وَالرَّضَوَانُ: خشنود شدن و پسندیدن، ماضی معلوم: رَضِيَ رَضِيَا رَضُوا تا آخر، اصل رَضِيَ رَضُوَ بود، واو بود در طرف و ما قبل او مکسور، واو را بیاء بدل کردند، رَضِيَ شد، و رَضُوا در اصل رَضُوا بود و او برائے کسرہ ما قبل یاء شد رَضِيُوا شد، بعدہ ضمہ بر یاء ثقیل بود بما قبل دادند بعد سلب حرکت ما قبل یاء بالتقائے ساکنین بیفتاد رَضُوا شد. بروزن فَعُوْا، ماضی مجهول: رَضِيَ رَضِيَا رَضُوا. بر قیاس رُمِي تا آخر، مستقبل معلوم: يَرُضِي يَرُضِيَانِ يَرُضُونِ تا آخر و او را یاء کردند و یاء را الف واحد مخاطبہ و جمع مخاطبات ایجاد در صورت موافق اند، و در تقدیر مخالف اصل تَرَضِيْنِ واحد مَوْنُث تَرَضِيْنِ بر

رَضُوا: صرف صغیر ازیں باب ناقص بر قیاس دَعَا يَدْعُوْا است. يَرُضِي: يَرُضِي در اصل يَرُضُوْا بود و او در موضع ثالث بود اکنون در رابع واقع شد، و حرکت ما قبل مخالف واو بود، و او را یاء کردند بعدہ قاعدہ یاقْتَدِ یاء متحرک ما قبلش مفتوح یاء را بالف بدل کردند، يَرُضِي شد بھو يَدْعُوْا.

تَرَضِيْنِ: در اصل تَرَضُوْنِ بود و او واقع شد در رابع، و حرکت ما قبلش مخالف بود بیاء بدل کردند، بعدہ یاء متحرک ما قبلش مفتوح یاء را بالف بدل کردند، اجتماع ساکنین شد و الف و یاء ضمیر الف را حذف کردند تَرَضِيْنِ شد.

وزن تَفْعَلین بود، وَتَرَضَّیْنَ جمع مَوْنَتْ بر وزن تَفْعَلْنَ بر اصل ست، مستقبل مجهول: یُرَضَّیْ تا آخر، ناقص یائی نیز از باب الْخَشِیَّة: ترسیدن، ماضی معلوم: خَشِیَ خَشِیًا خَشُوا تا آخر، مستقبل معلوم: یَخْشِی یَخْشَیَانِ یَخْشَوْنَ ہجو یَرْضَی، ناقص واوی از باب فَعَلَ یَفْعَلُ الرَّخْوَةُ: ست شدن، ماضی معلوم: رَخُوَ رَخُوا رَخُوا، رَخُوا در اصل رَخُّوا بود، ماضی مجهول: رُخِیَ بر قیاس دُعِی مستقبل معلوم: یَرُخُو یَرُخَوَانِ یَرُخَوْنَ تا آخر، مستقبل مجهول: یُرْخِی ہجو یُدْعَی، ناقص یائی از باب فَعَلَ یَفْعَلُ الرَّغِی وَالرَّعَايَةُ: چرانیدن و نگاہ داشتن، ماضی معلوم: رَعَى رَعِیَا رَعُوا تا آخر، مستقبل معروف: یَرَعِی یَرَعِیَانِ یَرَعُونَ تا آخر، امر حاضر: ارْضَ ارْضِیَا ارْضُوا تا آخر، بانون ثقیلہ: ارْضِیَنَّ ارْضِیَانَّ ارْضُونَّ ارْضِیَنَّ ارْضِیَانَّ ارْضِیَنَّ بانون خفیفہ: ارْضِیَنَّ ارْضُونَّ ارْضِیَنَّ و ہم بریں قیاس:

إِخْشَ	إِخْشَا	إِخْشَا	إِخْشَا	إِخْشَا	إِخْشِیْنَ
وَارِعَ	ارْعِیَا	ارْعُوا	ارْعِی	ارْعِیَا	ارْعِیْنَ

خَشُوا: در اصل خَشُّوا بود ضمہ بر یاء ثقیل داشتہ نقل کردہ بما قبل دادند بعد سلب حرکت ما قبل اجتماع ساکنین شد در میان یاء و واو، یاء افتاد، خَشُوا شد. معلوم: صرف صغیر این ابواب ناقص یائی ہجور مَی یَزِی، و ناقص واوی ہجور دَعَا یَدْعُو است. (مولوی انور علی) یَخْشَوْنَ: در اصل یَخْشِیُونَ بود یاء متحرک ما قبلش مفتوح، یاء را بالف بدل کردند، اجتماع ساکنین شد میان الف و واو، الف را حذف کردند یَخْشَوْنَ شد.

رَخُّوا: ضمہ بر واو دشوار داشتہ ساکن کردند و با اجتماع ساکنین حذف نمودند رَخُّوا شد. ارْضَ: ارْضَ در اصل ارْضُوا بود، واو در رابع افتاد و حرکت ما قبل مخالف آں بود، واو را یاء کردند و یاء را بجز مے ساقط کردند ارْضَ شد.

ارْضُونَّ: در اصل ارْضُونَّ بود، واو را یاء بدل کردند، و یاء را بافتتاح ما قبل بالف والف را با اجتماع ساکنین حذف نمودند ارْضُونَّ شد اجتماع ساکنین شد در واو ضمیر و نون تاکید، واو را حرکت ضمہ دادند از انکہ ضمہ اصل ست در تحریک واو، چنانکہ کسرہ در یاء و این ہر دو بعد فتحہ ثقیل نیست، ارْضُونَّ شد، و ہمچنین ست ارْضِیَنَّ صیغہ واحد مَوْنَتْ.

امراز ترخُوا:

أَرْخُ	أَرْخُوا	أَرْخُوا	أَرْخُوا	أَرْخُوا	أَرْخِينَا
--------	----------	----------	----------	----------	------------

هَجُوْ اُدْعُ، اسم فاعل: رَاضٍ وَخَاشٍ وَرَاحٍ بِرِ قِیَاسِ دَاعٍ وَرَامٍ، اسم مفعول: مَرَضِيٌّ وَمَحْشِيٌّ وَمَرْعِيٌّ وَمَرْخُوٌّ بِرِ قِیَاسِ مَرَمِيٍّ وَمَدْعُوٌّ، ناقص از باب فَعَلَ یَفْعَلُ نیامده است.

ای حسب یحسب

فصل

لفیف مفروق از سه باب آید، اول: از باب فَعَلَ یَفْعَلُ چوں: الْوَقَايَةُ: نگاه داشتن، ماضی معلوم: وَقَى وَقَيَا وَقَوَا إلخ. بر قیاس رَمَى، مستقبل معلوم: یَقِي یَقِيَانِ یَقُوْنَ تا آخر، یَقِی در اصل یَوْقِی

رَاضٍ: یعنی رَاضٍ وَرَاحٍ هَجُوْ دَاعٍ در اصل رَاضُوْ وَرَاحُوْ وَدَاعُوْ بود، وادور رابع افتاد، وحرکت ماقبل مخالف بودیاء کردند، ویاء را با اجتماع ساکنین حذف کردند، رَاضٍ وَرَاحٍ وَدَاعٍ شد. وَخَاشٍ: یعنی خَاشٍ وَرَاحٍ هَجُوْ رَامٍ در اصل خَاشِيٍّ وَرَاعِيٍّ بود، ضمه بریاء دشوار داشته، ساکن کردند، ویاء را با اجتماع ساکنین حذف نمودند.

مَرَضِيٌّ: مَرَضِيٍّ در اصل مَرَضُوٌّ بود، وادور! رعایة للباب، بیاء بدل کردند، مَرَضُوٌّ شد، بعده وادویاء یکجا بهم آمدند، واول آنها ساکن بود، وادور ایاء کردند، ویاء را در یاء ادغام نمودند، وضمه ضاد را بکسره بدل کردند برائے مناسبت یاء، مَرَضِيٌّ شد، اگر گوئی: چرا قاعده مطرده را ترک کرده بر قیاس مَدْعُوْ ادغام نکردند، وراه شدوز رفتند؟ گوئیم: که چوں وادور جمیع تصاریف این باب مثل ماضی و مضارع و معروف و مجهول و اسم فاعل بیاء بدل کرده بودند، سزاوار آن شد که در اسم مفعول نیز بیاء بدل نمایند، تا حکم باب مختلف نگردد، وفاضل بر جندی گفته: که هر ناقص وادی که بر وزن فَعَلَ بکسر العین باشد در اسم مفعولش جائز است که ادغام کنند، و مَرَضُوْ گویند: و جائز است که بیاء بدل کنند و مَرَضِيٍّ گویند، واین افع و اشهر است.

وَقَى: صرف صغیر:

وَقَى یَقِی وَ قِیَا فَهُوَ وَاقٍ وَأَوِیْقُ وَوَقِی یُوقِی وَ قِیَا فَذَاكَ مَوْقِی وَ مَوْیْقِی لَمْ یُقْ لَمْ یُوقِ مَا وَقِی مَا یَقِی لَا یَقِی یُوقِی لَنْ یَقِی لَنْ یُوقِی الْأَمْرُ مِنْهُ قَ لَتُوقِ لَیْقُ لَیُوقِ وَ النِّهْی عَنْهُ لَا تَقِ الظَّرْفُ مِنْهُ مَوْقُ وَ الْآلَةُ مِنْهُ مِیْقِی وَ مِیْقَاةُ وَ مِیْقَاءُ وَ الْجَمْعُ مِنْهُمَا مَوَاقٍ وَ مَوَاقِی وَ التَّصْغِیرُ مِنْهُمَا مَوْیْقُ وَ مَوْیْقَاةُ وَ مَوْیْقِی أَفْعَلُ التَّفْضِیلُ مِنْهُ أَوْقِی وَ الْمُؤَنَّثُ مِنْهُ وَ قِیَا وَ الْجَمْعُ مِنْهُمَا أَوَاقٍ وَ وُقِی وَ التَّصْغِیرُ مِنْهُمَا أَوْیْقِی وَ وُوقِیَا.

و صرف صغیر ابواب دیگر برین قیاس آید.

بود، واو افتاد چنانچہ در یَعْدُ، وضمہ یاء افتاد چنانکہ در یَزْمِي، پس حکم واو این حکم واو مثال ست، و حکم یاء او حکم یائے ناقص دارد باناصبہ گوئی: لَنْ يَّقِيَ الْخ، و با جازمہ گوئی: لَمْ يَقِ لَمْ يَقِيَ لَمْ يَقُوا تا آخر، اسم فاعل: وَاقٍ وَاقِيَانٍ وَاقُونَ تا آخر، اسم مفعول: مَوْجِيٌّ چوں: مَرْمِيٌّ.

امر حاضر:

ق	قِيَا	قُوا	قِي	قِيَا	قَيْنَ
---	-------	------	-----	-------	--------

بانون ثقیلہ:

قَيْنَ	قِيَانٌ	قُنَّ	قِنَّ	قِيَانٌ	قَيْنَانٌ
--------	---------	-------	-------	---------	-----------

بانون خفیفہ:

قَيْنَ	قُنَّ	قِنَّ
--------	-------	-------

باب دوم: فَعِلَ يَفْعَلُ الْوَجِيُّ: سوده شدن سم ستور، ماضی معلوم: وَجِيَ وَجِيَا وَجُواً بر قیاس رَضِيَ، مستقبل معلوم: يَوْجِي چوں يَزْضِي، امر حاضر: اِجِجْ اِجْجِيَا اِجْجُوا تا آخر بر قیاس اِرْضَ، بانون ثقیلہ: اِجْجِيَنَّ بر قیاس اِرْضِيَنَّ، بانون خفیفہ: اِجْجِيَنَّ اِجْجُونُ اِجْجِيَنَّ، اسم فاعل: وَاجٍ چوں رَامٍ، اسم مفعول: مَوْجِيٌّ چوں: مَرْمِيٌّ.

باب سوم: فَعِلَ يَفْعَلُ الْوَلِيُّ: نزدیک شدن، .....

ق: "ق" در اصل اَوْقِي بود و او را بموافقت مضارع حذف کردند، و آخر را با مر ساکن کردند، علامت سکون سقوط حرف علت شد اِقِ شد، همزه کہ بسبب تعذر ابتداء بساکن آورده بودند چوں آن تعذر بر طرف شد همزه را حذف کردند "ق" شد، و تراسد کہ از تقیی بنا کنی، تاہ را حذف کنی و یاء را بوقت ساقط نمائی "ق" مانند.

قُوا: از قُون بنا کردند تا علامت مضارع را حذف کردند و آخر را وقف نمودند نون اعرابی افتاد قُوا شد. وَجُوا: در اصل وَجُوا اِجْجُوا بود و ضمہ بر یاء دشوار داشتہ نقل کردہ ماقبل دادند بعد سلب حرکت ماقبل و یاء را با اجتماع ساکنین حذف کردند وَجُوا شد.

ماضی معلوم: وَلِيَّ وَلِيَا وَلُوا چوں رَضِي، مستقبل معلوم: يَلِيَّ يَلِيَانِ يَلُونُ چوں يَقِي۔
 لفیف مقرون از دو باب آید اول: از باب فَعَلَ يَفْعَلُ چوں الطِّي: پیچیدن، ماضی معلوم:
 طَوَى طَوِيَا طَوَوْا بر قیاس رَمَى، مستقبل معلوم: يَطْوِي يَطْوِيَانِ يَطْوُونُ چوں يَرْمِي، امر
 حاضر: اِطْوِ اِطْوِيَا اِطْوُوا چوں اِرْمِ اِرْمِيَا اِرْمُوا، اسم فاعل: طَاوِ طَاوِيَانِ اِلَخ چوں رَام، اسم
 مفعول: مَطْوِيَّ مَطْوِيَانِ مَطْوِيُونُ تا آخر۔

باب دوم: فَعَلَ يَفْعَلُ چوں الطِّي: گرسنه شدن، ماضی معلوم: طَوِيَّ طَوِيَا طَوَوْا تا آخر،
 مستقبل معلوم: يَطْوِي يَطْوِيَانِ يَطْوُونُ تا آخر، امر حاضر: اِطْوِ چوں اِرْضَ، اسم فاعل: طَاوِ
 چوں رَاضٍ، اسم مفعول: مَطْوِيَّ تا آخر۔ مہموز الفاء صحیح از باب فَعَلَ يَفْعَلُ الأَمْرُ: فرمودن،
 ماضی: أَمَرَ أَمَرَا أَمَرُوا تا آخر، مستقبل: يَأْمُرُ يَأْمُرَانِ يَأْمُرُونَ تا آخر، چنانچہ در صحیح دانستہ شد، امر
 حاضر: أَوْمَرُ أَوْمَرَا أَوْمَرُوا تا آخر، اصل أَوْمَرُ أَوْمَرُوا بود، دو ہمزہ جمع شدند، اول مضموم ثانی ساکن،

الطِّي: طَيَّ در اصل طَوِيَّ بود و او و یاد ریک کلمہ بہم آمدند اول آنہا ساکن بود و او را یاء کردہ در یاء ادغام کردند طَيَّ شد۔
 طَوَى: در اصل طَوِيَّ بود بود یاء متحرک مابقی مفتوح یاء را بالف بدل کردند طَوَى شد، و در واو کہ عین کلمہ است این تغلیل
 نکردند از انکہ اجتماع تعلیلین در یک کلمہ از جنس واحد لازم می آمد۔

طَوِيَّ: صرف صغیر:

طَوَى يَطْوِي طَيًّا فَهُوَ طَاوٍ وَطَوَى وَطَوِيَّ يَطْوِي طَيًّا أَفْذَاكَ مَطْوِيَّ وَمُطَيَّ مَا طَوَى مَا طَوِيَّ لَمْ يَطْوِ لَمْ يَطْوِ لَا يَطْوِي
 لَا يُطْوِي لَنْ يَطْوِي لَنْ يَطْوِي الْأَمْرُ مِنْهُ اِطْوِ لِيُطْوِ لِيُطْوِ وَالنَّهْيُ عَنْهُ لَا تَطْوِ لَا تُطْوِ لَا يَطْوِ الظَّرْفُ مِنْهُ
 مَطْوَى وَمَطَوَاءٌ وَالتَّصْغِيرُ مِنْهُمَا مُطَيَّ وَمُطَيَّةٌ وَالْجَمْعُ مِنْهُمَا مَطَاوٍ وَمَطَاوِيٌّ أَفْعَلَ التَّفْضِيلُ مِنْهُ أَطْوَى وَالْمَوْنُتُ
 مِنْهُ طَيًّا التَّصْغِيرُ مِنْهُمَا أَطَيَّ وَطَيًّا وَالْجَمْعُ مِنْهُمَا أَطَاوٍ وَطَوَى۔

مستقبل معلوم: و در بعض نسخ بجائے ایں تصریف قوی بقوی یافتہ می شود فرق ایں قدرست کہ طوي بطوي ناقص یائی
 ورضی یرضی ناقص واوی بقاعدہ رضی یرضی واوش یاء شد۔ صحیح: مراد بصحیح در اینجا مہموزست فقط بے قران حرف علت۔

ثانی را بواو بدل کردند برائے ضمہ ما قبل، اگر اول مکسور باشد ثانی بیاء بدل شود، چنانکه در امر حاضر اَدَبْ یَاَدِبْ گوئی: اِیْدِبْ، و اگر مفتوح بود دوم بالف شود، چنانکه گوئی: آمَنَ در اصل اَآمَنَ بود، همزه ثانی بمناسبت حرکت ما قبل الف شد.

مهموز العین صحیح الزَّأْرُ: بانگ کردن شیر زَارَ یَزْعُرُ چوں: ضَرَبَ یَضْرِبُ مهموز اللام صحیح القَرَأُ: خواندن قَرَأَ یَقْرَأُ چوں: مَنَعَ یَمْنَعُ. مهموز اللام واجوف یائی الْمَجِئُ: آمدن جَاءَ یَجِئُ مَجِئًا فَهُوَ جَاءَ وَجِئُ یُجَاءُ مَجِئًا فَهُوَ مَجِئُ الْأَمْرِ جِئُ وَالنَّهْيُ لَا تَجِئُ.

مهموز الفاء و ناقص الأتئی والإتیان: آمدن أَتَى یَأْتِی چوں: رَمَى یَرْمِی، و در امر گوئی: اِئْتِ همزه یاء شد. مهموز العین و مثال الوأذ: زنده در گور کردن وَأَذَّ یُذِّدُ چوں: وَعَدَ یَعِدُ.

مهموز العین و لفیف مقرون اللوأي: وعده کردن وَأَى یَئِی چوں: وَقَى یَقِی. مهموز الفاء و لفیف مقرون الاوئی: جائے گرفتن أَوَى یَأْوِی چوں: طَوَى یَطْوِی.

مهموز الفاء و مضاعف الإمامة پیشوائی کردن أَمَّ یَوْمُ چوں مَدَّ یَمُدُّ حکم مضاعف دارد، پس حکم مهموز هر باب بر قیاس آن باب بود.

جاء: در اصل جاءی بود بتقدیم یاء بر همزه یاء واقع شد بعد الف فاعل یاء را بهمزه بدل کردند جاءء شد، دو همزه جمع آمدند یکے ازاها مکسور ثانی را بیاء بدل کردند جایء شد ضمہ بر یاء دشوار داشته ساکن کردند اجتماع ساکنین شد در میان یاء و تنوین، یاء را حذف کردند جاءء شد، و این نزد سیبویه است، و اما نزد خلیل اصل جاء جایء بود، همزه را بجائے یاء بردند پس جاءیء شد، ضمہ بر یاء دشوار داشته ساکن کرده بالتقاء ساکنین حذف نمودند.

مَجِئُ: در اصل مَجِئُوَّة بود، ضمہ بر یاء ثقیل داشته نقل کرده بما قبل دادند، اجتماع ساکنین شد در میان یاء و واو، و او را بر مذہب حذف کردند و بر مذہب یاء مَجِئُء شد بر قیاس مِئِیَّة. الاوئی: بضم اول و کسر ثانی.

از سه باب اصول آمده است، اول فَعَلَ یَفْعُلُ، چنانکه گذشت، دوم فَعِلَ یَفْعَلُ چوں: بَرَّ یَبْرُ بَرًّا فَهُوَ بَارٌّ الأمر بَرَّ بَرًّا بَرُّوا.

سوم فَعَلَ یَفْعَلُ چوں: فَرَّ یَفِرُّ، و در امر واخوات وے ازیں دو باب سه وجه جائز است؛ زیرا که ضمه از برائے موافقت عین مستقبل بود ساقط شد، نون ثقیله: مُدَّنَ مُدَّانَ مُدَّنَ مُدَّنَ مُدَّانَ مُدَّدَنَانِ، بانون خفیفه مُدَّنَ مُدَّنَ مُدَّنَ، اسم فاعل مَاذَ مَاذَانِ مَاذُونَ مَادَّةُ مَادَّتَانِ مَادَّاتُ، اسم مفعول مَمْدُودٌ مَمْدُودَانِ مَمْدُودُونَ تا آخر.

فصل

بدانکه مصدر میمی واسم مکان و زمان در فعل ثلاثی مجرد از یَفْعَلُ مَفْعَلُ آید چوں: مَشَرَبْتُ یعنی آشامیدن، و زمان آشامیدن و مکان آشامیدن، و از یَفْعَلُ نیز، همچنین آید چوں: مَقَتَلْتُ و در چند کلمه اسم زمان و مکان بر وزن مَفْعَلُ است چوں: مَطْلَعٌ وَمَشْرِقٌ وَمَغْرِبٌ وَمَسْجِدٌ وَمَنْبِتٌ، وَمَفْرِقٌ وَمَسْقِطٌ وَمَنْسِكٌ وَمَجْرَزٌ، و دریں جا همه فتح جائز بود، و از یَفْعَلُ مصدر میمی مَفْعَلُ آید، واسم زمان و مکان مَفْعَلُ آید چوں: مَجْلَسٌ مَجْلِسٌ، و از ناقص و لفیف مطلقا همه مَفْعَلُ آید، و از مثال مطلقا همه مَفْعَلُ چوں مَوْعِدٌ، و هر چه نه چنین بود اوشاذ باشد.

فتح جائز بود: وَمَنْحَرٌ وَمَوْفِقٌ وَمَسْكَنٌ نیز اوازان است که فتح و کسره هر دو جائز است و مصنف رحمه الله ذکر آن کرده. مطلقا: یعنی خواه از یَفْعَلُ بکسر العین باشد یا نه، و خواه لفیف مقرون باشد یا مفروق. (مولوی انور علی) و از مثال: شعر:

ظرف یَفْعَلُ مَفْعَلُ است الا از ناقص ای کمال غیر یَفْعَلُ مَفْعَلُ آید دامنا الا مثال

شاذ باشد: چوں مَظَنَّةٌ بکسر ظای معجمه از نَصَرَ و اما مَحْجِرَةٌ بفتح باء و ضم آن صیغه ظرف بمعنی دوات. و مَقْبَرَةٌ بحركات ثلاثه باء، و مَشْرِقٌ مثله از قبیل اسم ظرف نیستند اگر چه معنی ظرفیت در آن یافته می شود، کذا حقق شارح الاصول.

بدانکه مِفْعَلٌ وَمِفْعَلَةٌ وَمِفْعَالٌ برائے آله بود چوں: مِخِطٌ وَمِفْرَقَةٌ وَمِقْرَاضٌ، وَفَعْلَةٌ برائے مرت بود چوں: ضَرْبَةٌ، وَفَعْلَةٌ برائے هیأت بود چوں: جِلْسَةٌ، وَفَعْلَةٌ برائے مقدار بود چوں: أَكْلَةٌ، وَفَعَالَةٌ برائے آن چیز آید که از فعل ساقط شود چوں کُنَاسَةٌ وَقَلَامَةٌ وَقِرَاضَةٌ.

بدانکه از مزید ثلاثی و رباعی مجرد و مزید فیہ مصدر میمی و اسم مکان و اسم زمان بر وزن اسم مفعول آن باب بود چوں: مُكْرَمٌ وَمُدْخَرَجٌ وَمُتَدَخَرَجٌ.

فصل

بدانکه فَعْلٌ یَفْعَلُ مشروط ست بآنکه عین فعل او یا لام فعل او حرفی از حروف حلق باشد، و آن شش حرف ست: همزه و هاء و حا و خاء و عین و غین، .....

مرت بود: بنائے مرت و نوع از فعل ثلاثی مجرد که تاء در آخر مصدرش نباشد بر فَعْلَةٌ بالفتح، وَفَعْلَةٌ بالکسر باشد، و اگر تاء در آخرش بود پنجمو: نَشِدَةٌ وَرَحْمَةٌ پس بر وزن مصدر مستعمل آن باب آید، و از غیر ثلاثی اگر در مصدرش تاء باشد، پس بر مصدر مستعملش می آید، چوں دَخْرَجَةٌ وَاسْتِفْقَامَةٌ، و اگر تاء در آخرش نباشد در مصدر مستعملش تاء زائد کرده شود، چوں انْطِلَاقَةٌ وَتَدَخْرَجَةٌ. (مولوی انور علی)

فصل: بدانکه این شروع است در بیان خواص ابواب ثلاثی مجرد چوں این ابواب کثیر الخواص اند احتوائے آن دریں مختصر و شوار بود، لهذا بالکلیه آنها را ترک کردند، مگر خاصه باب فَعْلٌ یَفْعَلُ بفتح عین ماضی و مضارع که اکثر بر اذہان مبتدیان در لزوم این خاصه که از یک جانب ست بجانب دیگر اشتباه می شود لہذا می گوید: کہ این باب مشروط ست بآنکه بجائے عین فعلش یا لام فعلش حرفی از حروف حلق باشد تا ثقل آن حرف حلقی ملاقی خفستے کہ از فتح عین عارض شدہ بنماید پس معلوم شد کہ ہر گاہ ماضی و مضارع را بجهت فتح عین لہذا خفستے عارض خواهد شد ناگزیر ست در آنها بودن حرفی از حروف حلق، نہ اینکه جائیکہ حرف حلقی خواہد بود فتح عینین ہم ضرور خواہد بود، فلہذا آئی یائی را شاذ گفتند؛ لخلوہ عن حروف الحلق مع فتح العینین ودخلَ یَدْخُلُ را از آنکہ ضرور نیست کہ ہر جا کہ حرف حلقی بود لا محالہ در آنجا فتح بودہ باشد چنانکہ وضو شرط نماز ست کہ نماز بے وضو یافتہ نمی شود، نہ اینکه ہر جا کہ وضو یافتہ شود نماز ہم بالضرور یافتہ شود؛ زیرا کہ جائز ست کہ وضو برائے طواف و تلاوت قرآن شریف و امثال آن کردہ باشد. (مولوی انور علی)

دور مثال ازین باب چون: وَضَعَ يَضَعُ، واوردر مستقبل معلوم بیفتاد؛ زیرا که در اصل یَوْضَعُ بوده است چنانکه در یَعِدُ بعده کسره ضاد را بفتح بدل کردند بجهت موافقت حرف حلق بخلاف وَجَلَّ يَوْجَلُّ که و او باقی ماند بر حال خود.

باب افعال صحیح ماضی: أَكْرَمَ أَكْرَمًا أَكْرَمُوا تا آخر، مستقبل: يُكْرِمُ يُكْرِمَانِ يُكْرِمُونَ تا آخر، اصل يُكْرِمُ یَاكْرِمُ بوده است چون در أَكْرِمُ که در اصل أَكْرِمُ بود، دو همزه جمع شدند یکی را از جهت گرانی انداختند، و در باقی الفاظ نیز افتاد جهت موافقت أَكْرِمُ، امر حاضر را از مستقبل مخاطب گیرند، و گویند أَكْرِمَ أَكْرِمًا أَكْرَمُوا تا آخر، و این همزه قطعی ست چون بما قبل خود متصل شود ساقط نگردد چون: فَأَكْرِمْ وَتُمْ أَكْرِمْ وَنُونٌ ثَقِيلَةٌ وَخَفِيفَةٌ بران قیاس که دانسته شد، اسم فاعل: مُكْرِمٌ مُكْرِمَانِ مُكْرِمُونَ تا آخر، اسم مفعول:

دور مثال: جواب سوال ست اگر کسی گوید هرگاه فَتَحَ يَفْتَحُ عین باشد و او از مضارع او چرا حذف نمودند؟ جواب میدهم: که یضع را در استعمال بحذف و او یافته اند و حذف و او نمی شود مگر از کسر عین، پس برائے محافظت قاعده صرفیه فرض کرده اند که اصل او یوضع بود بکسر عین بعد از حذف و او کسره را بفتح بدل کردند برائے رعایت حرف حلق ثقیل، چنانچه تقدیر عدل در عَمَرُ برائے وقایت قانون نحو کرده اند، و لازم نیست که این مراعات در هر جامعی دارند، و امثال بعد نیز مفتوح العین نمایند از آنکه مقام هر یک جداگانه است جائے بحسب مقام اعتبار چیز می کنند، و جائے بمقتضائے محل آن چیز را از اعتبار ساقط می گردانند:

هر سخن وقتی و هر نکته مقام دارد (مولوی انور علی)

یَاكْرِمُ: بدلیل آنکه مضارع حاصل می شود زیادت یکی از حروف اتین بر ماضی وے و چون ماضی أَكْرَمَ بآیات همزه قطعی بود لا جرم در مضارع ثابت خواهد بود بخلاف همزات وصل چون: يَفْتَعِلُ وَيَسْتَفْعِلُ که خود بخود از مضارع ساقط می شود. (مولوی انور علی)

أَكْرِمُ: اگر گوئی: که قاعده مطرده است که هر جادو همزه جمع آیند و یکی از آنها مضموم باشد ثانی را باو بدل می کنند، پس چرا ازین قاعده اعراض کرده بسوئے حذف که نادر الوقوع ست رقتند و همزه ثانی را باو بدل نه نمودند؟ جواب: عرب را مهملات ممکن در کلام خود خفت مطلوب می باشد، چنانچه از جمع تکسیر خماسی، و ترخیم هوید است، و هر چند که خفت زائد شود لا محاله اولی خواهد بود، فلذا حذف را بر قلب ترجیح دارند. (مولوی انور علی)

مُكْرَمٌ مُكْرَمَانِ مُكْرَمُونَ تا آخر، غالب در باب افعال تعدیہ فعل ثلاثی مجرد لازم باشد چوں:
 أَذْهَبْتُ زَيْدًا فَذَهَبَ زَيْدٌ وَأَجْلَسْتُ زَيْدًا فَجَلَسَ زَيْدٌ، و شاید کہ بمعنی دخول در وقت باشد
 چوں: أَصْبَحَ زَيْدٌ وَأَمْسَى، و گاه باشد کہ بمعنی رسیدن بہنگام بود چوں: أَحْصَدَ الزَّرْعُ، و بمعنی
 کثرت آید چوں: اَنْثَمَرَ النَّخْلُ، و بمعنی یافتن چیزے بر صفتے باشد چوں: أَحْمَدْتُ زَيْدًا أَيْ
 وَجَدْتُهُ مَحْمُودًا، و بمعنی سلب نیز بیاید چوں: أَشْكَيْتُهُ مِثَالَ وَادِي، الإِيْعَادُ: بیم کردن در اصل
 إِيْعَادٌ بود و او ساکن را برائے کسرہ ما قبل بیاء بدل کردند إِيْعَادٌ شد، ماضی معلوم: أَوْعَدَ أَوْعَدَا
 أَوْعَدُوا تا آخر، مستقبل معلوم: يُوعِدُ يُوعِدَانِ يُوعِدُونَ تا آخر، امر حاضر: أَوْعِدْ أَوْعِدَا أَوْعِدُوا
 إلخ، اسم فاعل: مُوْعِدٌ إلخ، اسم مفعول: مُوْعَدٌ إلخ. مثال یائنی الإِيسَارُ: تو انگر شدن، ماضی
 معلوم: أَيْسَرَ أَيْسَرَا أَيْسَرُوا تا آخر، مستقبل معلوم: يُوسِرُ يُوسِرَانِ يُوسِرُونَ تا آخر، ماضی
 مجهول: أَوْسَرَ أَوْسَرَا أَوْسَرُوا إلخ مستقبل مجهول يُوسِرُ يُوسِرَانِ يُوسِرُونَ إلخ.

امر حاضر:

أَيْسِرُ	أَيْسِرَا	أَيْسِرُوا	أَيْسِرِي	أَيْسِرَا	أَيْسِرْنَ
----------	-----------	------------	-----------	-----------	------------

امر حاضر بانون ثقیلہ:

أَيْسِرَنَّ	أَيْسِرَانَّ	أَيْسِرُنَّ	أَيْسِرَنَّ	أَيْسِرَانَّ	أَيْسِرَنَّ
-------------	--------------	-------------	-------------	--------------	-------------

غالب در باب افعال: یعنی استعمال این باب برائے تعدیہ اکثری است بنسبت خواص دیگر، و بیانش می آید یا بہ نسبت لزوم کہ
 نیز از خواص این باب ست چوں: كَيْبَتْهُ فَأَكْبَتْ اِيَّيْهُمُ وَانْقَلَبَ اِيَّاهُمْ وَانْقَلَبَ اِيَّاهُمْ وَانْقَلَبَ اِيَّاهُمْ وَانْقَلَبَ اِيَّاهُمْ.

اَنْثَمَرَ النَّخْلُ: و در بعضی نَحْ اَنْثَمَرَ الرَّجُلُ و هو یحتمل بالتاء الفوقانیة، ای خرما بسیار شدند پیش مرد، و بالثلاثۃ یعنی صاحب
 فرزندان شد مرد. (مولوی انور علی) یُوسِرُ: یوسر در اصل یُوسِرُ بود، یاء ساکن ما قبلش مضموم یاء را بواو بدل کردند و همچنین
 در اُوسِرَ ماضی مجهول، مُوسِرٌ صیغہ اسم فاعل و اسم مفعول. اُوسِرَانَّ: اگر گوئی: کہ در اُوسِرَانَّ و امثال آن الف بسبب اجتماع
 ساکنین چرا نیفتاد؟ گویم: جائیکہ ساکن اول حرف مدہ یالین بود، و دوم مد غم باشد آنرا اجتماع ساکنین علی حدہ می گویند، و این نزد
 عرب جائزست، چنانچہ در دَابَّةً وَخَوِیصَةً، فافہم.

بانون خفیفہ:

أَيَسِرْنَ	أَيَسِرْنَ	أَيَسِرْنَ
------------	------------	------------

امر غائب: لِيُوسِرَ لِيُوسِرَا لِيُوسِرُوا تا آخر، نہی غائب: لَا يُوسِرَ لَا يُوسِرَا لَا يُوسِرُوا تا آخر، اسم فاعل: مُوسِرٌ مُوسِرَانِ مُوسِرُونَ تا آخر، اسم مفعول: مُوسَّرٌ مُوسَّرَانِ مُوسَّرُونَ تا آخر، اجوف واوی الإقامۃ: ہپایداشتن.

ماضی معلوم: أَقَامَ أَقَامَا أَقَامُوا تا آخر، أَقَامَ در اصل أَقَوَّمَ بود، واو متحرک ماقبل او حرف صحیح ساکن فتح واورا نقل کرده بما قبل دادند، واور در موضع حرکت بود، وما قبل وی مفتوح، واورا بالف بدل کردند، أَقَامَ شد، ودر أَقَمْنَ تا آخر الف بالتقاء ساکنین بیفتاد.

مستقبل معلوم: يُقِيمُ يُقِيمَانِ يُقِيمُونَ تُقِيمُ تُقِيمَانِ يُقِمْنَ تا آخر، يُقِيمُ در اصل يُقَوِّمُ بود کسرہ بر واو ثقیل بود بما قبل دادند، ودر اے کسرہ وایاء بدل شد، ودر يُقِمْنَ وَتُقِمْنَ یاء بالتقاء ساکنین بیفتاد، ماضی مجهول: أَقِيمَ أَقِيمَا أَقِيمُوا تا آخر.

مستقبل مجهول: يُقَامُ يُقَامَانِ يُقَامُونَ تُقَامُ تُقَامَانِ يُقَمْنَ تا آخر، امر حاضر: أَقِمْ أَقِمَا أَقِيمُوا، نون ثقیلہ: أَقِمَنَّ أَقِيمَانِ أَقِيمَنَّ أَقِيمَنَّ أَقِمَنَّ أَقِمَنَّ، نون خفیفہ: أَقِمَنَّ أَقِمَنَّ أَقِمَنَّ أَقِمَنَّ، اسم فاعل: مُقِيمٌ، اسم مفعول: مُقَامٌ، اصل مُقِيمٌ مُقَوِّمٌ بود بر قیاس يُقِيمُ، اصل مُقَامٌ مُقَوِّمٌ بود بر قیاس يُقَامُ، واورا بالف قلب کردند، ودر يُقِمْنَ وَتُقِمْنَ الف بیفتاد، نہی: لَا تُقِمْ، حمد: لَمْ يُقِمْ، یاء بالتقاء ساکنین بیفتاد، نفی: لَا يُقِيمُ، استفہام: هَلْ تُقِيمُ، إقامۃ در اصل إقواماً بود بر وزن إفعلاً، فتح واورا بما قبل دادند، واولف شد، وبیفتاد عوض او تاء در آخر در آوردند ....

أَقِمْ: أَقِمْ در اصل أَقَوَّمَ بود واو مکسور ماقبل او حرف صحیح ساکن، حرکت واو نقل کرده بما قبل دادند، واورا از جهت کسرہ ماقبل یاء بدل کردند اجتماع ساکنین شد میان یاء ومیم، یاء را حذف کردند، أَقِمْ شد. (مولوی انور علی)

إِقَامَةٌ شد، اجوف یائی الإِطَارَةُ: پریدن و پرانیدن، أَطَارَ يُطِيرُ إِطَارَةً فَهُوَ مُطِيرٌ، اسم مفعول:
مُطَارٌ، امر: أَطِرْ، نهي: لَا تُطِرْ، ناقص واوی الإِرْضَاءُ: خوشنود گردانیدن، أَرْضَى يُرْضِي
إِرْضَاءً الْمُرْضِي الْمُرْضَى، امر: أَرْضِ نهي: لَا تُرْضِ نون ثقیله: أَرْضِينَ تَأْخِرُ، إِرْضَاءٌ در
اصل إِرْضَاؤٌ بود، واد واقع شد در آخر بعد الف زائده، بدل شد به همزه، و همچنین ست حال واو و یاء
که بعد الف زائده باشد چون كِسَاءٌ وَرِدَاءٌ که در اصل كِسَاؤٌ وَرِدَاؤٌ بود، لفیف مفروق،
الإِيجَاءُ: سوده شدن سم ستور، أَوْجَى يُوجِي إِيحَاءً فَهُوَ مُوجٍ، امر: أَوْجِ، نهي: لَا تُوجِ، لفیف
مقرون الإِهْوَاءُ: دوست گردانیدن، أَهْوَى يُهْوِي إِهْوَاءً فَهُوَ مُهْوٍ وَأَهْوَى يُهْوِي إِهْوَاءً فَهُوَ
مُهْوًى، امر: أَهْوِ، نهي: لَا تُهْوِ، مضاعف الإِحْبَابُ: دوست داشت، أَحَبَّ يُحِبُّ إِحْبَابًا
الْمُحِبُّ الْمُحَبَّةُ، امر: أَحِبَّ أَحِبَّ أَحِبَّ، نهي: لَا تُحِبَّ لَا تُحِبَّ لَا تُحِبَّ، مهور

إِقَامَةٌ شد: [در وقت اضافت حذف کنند چون ﴿وَأَقَامَ الصَّلَاةَ﴾ (الأنبياء: ۷۳)] و از مصادر و افعال این باب که واو و یاء دران
بر اصل ماند، اینست، الإِخْوَاخُ: نیازمند کردن و گشتن، الإِهْوَاخُ: سبکبار یافتن کس را و ابله یافتن، الإِزْوَاخُ: برگردیدن آب
و گنده شدن گوشت، الإِجْوَادُ: نیک کردن، الإِزْوَادُ: نرمی در سیر کردن، الإِسْوَادُ: مہتر زادن و سیاه زادن، الإِخْوَادُ: بجائے
مہملہ نیک برانیدن، الإِعْوَارُ: برہنہ شدن و یک چشم زدن، الإِعْوَارُ: درویش شدن و کردن، الإِخْوَاشُ: صید را گلیختن بر صیاد
تا بگیرد، الإِخْوَاثُ: برگت نیاوردن حرما، الإِعْوَاثُ: کار بر خصم دشوار فرا گرفتن و همچنین: إِرْوَاضٌ وَ إِشْوَاكٌ وَ الْوَاكُ وَ إِخْوَالٌ
وَ إِخْوَالٌ وَ إِطْوَالٌ وَ إِعْوَالٌ وَ إِقْوَالٌ وَ إِعْوَاءٌ از واوی، و اما از یائی الإِطْيَابُ: چیزے حلال و پاک آوردن، الإِهْيَاخُ: برانگیختن،
الإِكْيَاسُ: زیرک زادن، الإِعْيَامُ الإِعْيَالُ الإِخْيَالُ وَ الإِدْيَالُ الإِخْيَارُ الإِزْيَانُ الإِعْيَانُ الإِثْنَانُ، و معنی آنہا در لغت معلوم می
شود. (مولوی انور علی)

أَرْضَى: در اصل أَرْضَوْ بود و او بود در موضع ثالث، اکنون در رابع افتاد و او رایاء کردند و یاء را بافتاح ما قبل الف کردند.

أَرْضَى: در اصل أَرْضَوْ بود، واد واقع شد و امر که مجزوم بود بوقف پس آن واو بوقفی افتاد، أَرْضَى شد.

كِسَاؤٌ: و مثال ناقص یائی مصنف ﷺ ذکر کرده از انست، الإِغْنَاءُ: تو انگر کردن، الإِفْنَاءُ: نیست کردن، أَفْنَى يُفْنِي إِفْنَاءً إلخ.

الفاء الإِيْمَانُ: گرویدن آمَنَ يُؤْمِنُ إِيْمَانًا، دوہمزہ جمع شدند اول مکسور ثانی ساکن واجب شد قلب دوم بیاء، ودر آمَنَ بالف ودر أُؤْمِنَ بواو، چنانکہ در ما تقدم معلوم شد، ودر يُؤْمِنُ و مُؤْمِنٌ قلب ہمزہ بواو جائزست نہ واجب۔

واجب: آنکہ مصنف ﷺ ذکر کردہ مہوز الفاء واجوف چوں: الإِيْدَاءُ: نیرومند گردانیدن مہوز الفاء، وناقص چوں: الإِيْدَاءُ: آزدن کسے را مہوز العین چوں: الإِسْقَارُ: پس خوردہ نگذاشتن مہوز العین و مثال چوں: الإِيْقَارُ: بخشم آزدن، الإِيْقَاسُ: نومید کردن مہوز العین، وناقص چوں: الإِرَاءُ وَالْإِرَاءَةُ: نمودن، مہوز اللام: الإِنْبَاءُ: خبر دادن، مہوز اللام و مثال چوں: الإِيْمَاءُ: اشارہ کردن، مہوز اللام واجوف چوں: الإِسَاءَةُ: گمان بد بردن بجہی، الإِضَاءَةُ: روشن شدن و کردن، مہوز الفاء و لقیف مقرون چوں: الإِيْوَاءُ: بہ آبادے بردن کسے را، واللہ اعلم۔ (مولوی انور علی)

تبصرہ ضروری الحفظ بصیرت افزای حفظ کنندگان

مهموز العین و ناقص یائی الإِرَاءُ والإِرَاءَةُ: نمودن اصل الإِرَاءُ الإِرَاءُی بود، یاء بسبب وقوع بعد الف زائده همزه شد، و اصل الإِرَاءَةُ الإِرَاءُی بود، یاء بقاعده مذکور همزه شد، و حرکت همزه متحرکه که بعد ساکن بسکون غیر لازم واقع است نقل کرده بما قبل دادند، و همزه را بر خلاف قیاس برائے تخفیف وجوباً می‌کنند، و عوض آن تاء در آخر افزودند الإِرَاءَةُ شد.

ماضی معروف: اَرَى اَرِيَا اَرَوْا اَرَتْ اَرَتَا اَرَيْنَ اِلْخ اصل اَرَى اَرَايَ بود، حرکتِ همزه متحرکه واقع بعد ساکن بسکون غیر لازم بما قبل دادند، و همزه را برائے تخفیف بر خلاف قیاس وجوبا بیگندند، و یائے لام کلمه بسبب تحرک و انفتاح ما قبل الف گشت، و در جمع مذکر و غائبه الف باجماع ساکنین حقیقه، و در تشنیه غائبه بفرایم آمدن، و وساکن تقدیری بیفتاد، و در تشنیه مذکر بسبب لزوم التباس شنی بواحد، و در باقی صیغنا بعد م علت قلب یاء الف نگر دید.

مضارع معروف: یُرِیْ یُرِیَانِ یُرُوْنَ تُرِیْ تُرِیَانِ یُرِیْنَ إلخ اصل یُرِیْ یُرِیْ بِرُوزْنِ یُکْرِمُ بود، حرکت همزه متحرک که بعد ساکن بسکون غیر لازم واقع است بما قبل دادند، و همزه را برائے تخفیف بحذف واجب برخلاف قیاس انداختند، و ضمّه که حرکت ثقیل است از یاء که حرف علت ضعیف است بجهت ثقل حذف ساختند، و همچنین در تُرِیْ اُرِیْ نُرِیْ، و در جمع مذکّر و مخاطبہ یاء بعد نقل حرکتش بما قبل بفرایم آمدن، دو ساکن بیفتاد، و در باقی صیغہا سوائے حذف همزه بقانون مذکور بوجه عدم علت تغیری نشد.

ماضی مجهول: اُرِیْ اُرِیَا اُرُوا اُرِیتْ اُرِیتَا اُرِینْ تا آخر، اُرِیْ در اصل اُرِایْ بود همزه بقانون مذکور بیفتاد، و همچنین در تمامی صیغها، مگر در جمع مذکر غائب یاء بعد نقل حرکتش بما قبل بعد سلب حرکت آن نیز ساقط کردند.

مضارع مجهول: يُرَى يُرَيَانِ يُرَوْنَ تُرَى تُرَيَانِ يُرَيْنَ إلخ، يُرَى در اصل يُرَأَى بود ہمزه بقانون مذکور بیفتاد و یاء بسبب تحرک و انفتاح ما قبل الف گردید، و همچنین در تُرَى اُرَى تُرَى، و از جمع مذکر و مخاطبہ الف با اجتماع ساکنین نیز ساقط گردید، و در چار تشنیہ بسبب لزوم التباس لفظی بمفرد وقت دخول لَنَ بر اِ، و در ماتی صیغہ بعد م علت اعلال یا الف نگرید.

نفی بلم معروف و مجهول: لَمْ يَرِ لَمْ يَرِيَا لَمْ يَرُوا إلخ بکسر را معروف و بفتح آن مجهول، یاء مکسور از معروف و الف از مجهول بسبب لم افتاد، و تخفیف ہمزه و اعلال صیغہ بقوانین سابق.

امر حاضر معروف: أَرِ أَرِيَا أَرُوا أَرِي أَرِيَا أَرَيْنَ، أَرِ در اصل أَرِيَّ بر وزن أَكْرِمَ بود، ہمزه بقانون مذکور بیفتاد، و همچنین در سائر صیغہ و یاء درین صیغہ بسبب وقف ساقط گردید، و از جمع مذکر و مخاطبہ بعد نقل حرکتش بما قبل بعد سلب حرکت آن با اجتماع ساکنین محذوف گشت، و در تشنیہ و مخاطبات بعد م علت اعلال یا سالم ماند.

امر حاضر مجهول: لَتَرِ لَتَرِيَا لَتَرُوا لَتَرِي لَتَرُوا لَتَرَيْنَ، لَتَرِ در اصل لَتَرَأَى بود ہمزه بقانون مذکور بیفتاد، و الف مبدلہ از یاء بسبب وقف و از جمع و مخاطبہ با اجتماع ساکنین، و در تشنیہ و جمع مؤنث بوجه مذکور چند بار سالم ماند.

امر حاضر معروف بانون ثقیلہ: أَرَيْنَ أَرِيَانِ أَرُنَّ أَرِنَّ أَرَيْنَنَّ، در أَرَيْنَنَّ بزوال علت حذف یائے محذوفہ را باز آوردند، أَرُنَّ بضم راء جمع مذکر را از أَرُوا بکسر راء مخاطبہ را از أَرِيَّ بنا نمودند، چون نون ثقیلہ در آمد دوساکن بهم آمدند و او را بسبب استغناء از ضمہ و یاء را بجہت بے نیازے از کسرہ، و بسبب فراہم آمدن دوساکن محذوف ساختند، و در تشنیہ و جمع مخاطبات یا سالم ماند.

امر حاضر مجهول بانون ثقیلہ: لَثَرَيْنَ لَثَرِيَّانِ لَثَرُونَ لَثَرَيْنَ لَثَرِيَّانِ، در لَثَرَيْنَ الف محذوفہ خواست کہ بزوال علت باز آید، چون ساکن بود وما قبل نون ثقیلہ متحرک میبایست، لہذا یاء را کہ اصل الف بود باز آوردند، وَلَثَرُونَ بضم واو جمع مذکر را از لَثَرُوا وَلَثَرَيْنَ بکسر یاء صیغہ مخاطبہ را از لَثَرِيَّانِ بنا نمودند، چون نون ثقیلہ آمد دوساکن فراهم شدند برائے رفع آن در اول واوراضمہ دادند، ودر ثانی کسرہ، قانون: ہر گاہ واو ساکن علامت جمع مذکر ویائے ساکن علامت مخاطبہ بانون تاکید جمع شود اگر مدہ یعنی حرکت ما قبل ہر دو موافق ست بجهت دلالت ضمہ وکسرہ آن واو یاء را با اجتماع ساکنین حذف کنند چنانکہ در يَغْزُوا الْحَيْشَ وَقُولِي الْحَقَّ، کہ واو یاء را با اجتماع ساکنین از تلفظ ساقط کردہ اند، و اگر مدہ نباشد یعنی حرکت ما قبل موافق نبود آن غیر مدہ را برائے رفع اجتماع ساکنین حرکت مناسب او میدہند چنانکہ در اخشُوا اللَّهَ وَاَرْضِي الرَّسُولَ، واوراضمہ ویاء را کسرہ دادہ اند۔

امر حاضر معروف بانون خفیفہ: أَرَيْنَ أَرُنْ أَرِنَ أَرُنْ أَرِيَا أَرُوا أَرِي، در واحد مذکر نون خفیفہ ما قبل مفتوح بالف، ودر جمع مذکر بواو، و مخاطبہ بیاء بدل گردید یاء بعد حذف نون مذکور واو ویائے محذوفہ باز آمد۔

تنبیہ: و دیگر اقسام امر و نہی بتامہ بانون و بے نون را بر ہمیں مذکور ات قیاس باید کرد، و استخراج تصاریف باید نمود۔

اسم فاعل: مُرٍ مُرِيَّانٍ مُرُونَ مُرِيَّةً مُرِيَّتَانِ مُرِيَّاتٍ، مُرٍ بکسر را در اصل مُرِيَّاتٍ بر وزن مُکْرِمٍ بود ہمزہ بقانون مذکور افتاد، و چون ضمہ بسبب ثقل از یاء ساقط شد یاء با اجتماع ساکنین ساقط گردی، ودر مُرُونَ جمع مذکر کہ در اصل مُرِيُّونَ بر وزن مُکْرِمُونَ بود چون ہمزہ بقانون مذکور ساقط گردید یا بعد نقل ضمہ اش بما قبل بعد سلب حرکت آن بالتقاء ساکنین محذوف شد۔

اسم مفعول: مُرِّي مُرْيَانِ مُرُونِ مُرَأَةً مُرَيْتَانِ مُرِيَّاتٍ، همزه در تمامی این صیغها بقانون مذکور بیفتاد، و یاء در واحد مذکر و جمع الف شد، و الف با اجتماع ساکنین ساقط گردید، و در واحد مؤنث یاء الف شد و الف سالم ماند در تثنیه مذکر و جمع مؤنث بسبب التباس اینها بواحد خودها، و در تثنیه مؤنث بسبب حمل آن بر تُرْيَانِ تثنیه مؤنث مضارع یاء الف نشد.

مهموز فاء و لفیف مقرون: الإِيَوَاءُ: پناه و جای دادن که در اصل الإِغْوَايُ بود، دو همزه جمع شدند اول مکسور ثانی ساکن واجب ست قلب ثانی بیاء، و یاء واقعه بعد الف زائده همزه شد.

ماضی معلوم: آوَيَ آوَا آوَتْ آوَيْنَ تا آخر، آوی در اصل أَوَوِيَ بود، دو همزه جمع شدند اول مفتوح و ثانی ساکن، ثانی بalf و جوبا منقلب شد، و همچنین در باقی کلمات، و یاء بتحرک و انفتاح ما قبل الف گردید، و از جمع مذکر و واحد و تثنیه مؤنث الف با اجتماع ساکنین بیفتاد، و در تثنیه مذکر بسبب لزوم التباس ثنی بواحد، و در باقی صیغها به نه یافتن علت قلب یا الف نگردد.

مضارع معلوم: يُوَوِي يُوَوِيَانِ يُوَوُونَ تُوَوِي تُوَوِيَانِ يُوَوِينَ إلخ، يُوَوِي در اصل يُؤْوِي بهمزه فاء کلمه بود همزه منفرد ساکنه واقعه بعد مضموم جواز اوا شد، و همچنین در سائر اخواتش و ضمه یاء را بجهت ثقل ساقط کردند، و از جمع مذکر ضمه، و از مخاطبه کسره از یاء بعد سلب حرکت ما قبل بما قبل دادند، و یاء را با اجتماع ساکنین بیگنند، و درین صیغها واو در واو ادغام نشد؛ زیرا که واو اول بدل همزه آمده است.

ماضی مجهول: أُوَوِيَ أُوَوِيَا أُوَوُوا أُوَوِيَتْ أُوَوِيَتَا أُوَوِيْنَ تا آخر، أُوَوِي در اصل أُؤْوِي بود همزه ثانیه ساکنه واقعه بعد همزه مضمومه و جوبا واو شد، و همچنین در باقی صیغها، و بسبب اینکه واو اول بدل همزه آمده است ادغام نگرديد، و یاء از جمع مذکر بعد نقل ضمه او بما قبل پس سلب حرکت آن بفرایم آمدن دو ساکن بیفتاد.

مضارع مجهول: يُؤَوِي يُؤَوِيَانِ يُؤَوُونَ تُؤَوِي تُؤَوِيَانِ يُؤَوِينَ تا آخر، يُؤَوِي در اصل يُؤَوِي بر وزن يُكْرِمُ بود، همزه منفرد ساکنه واقع بعد مضموم جوازاً بواو منقلب گشت، و همچنین در تمامی صیغها، و یاء بسبب تحرک و الافتتاح ما قبل الف گردید، و همچنین در واحد مؤنث و مخاطب و دو صیغه متکلم و این الف از صیغه جمع مذکر و مخاطبه با اجتماع ساکنین بیفتاد، و در باقی صیغها یاء سالم ماند، و بسبب اینکه و او اول بدل همزه آمده است در و او مدغم نگردید.

نفی بلم: لَمْ يُؤَوِ از معروف بکسر و او از مجهول بفتح واء، الف بسبب "لم" افتاد و همچنین از لَمْ تُؤَوِ و لَمْ أُؤَوِ و لَمْ تُؤَوِ، و از جمع مذکر و مخاطبه یاء بعد نقل حرکت آن بما قبل، پس سلب حرکت از آن در معروف، و الف در مجهول با اجتماع ساکنین بیفتاد.

امر حاضر معروف: آوِ آوِیا آوُوا آوِیْ آوِینَ، همزه بقاعده آوی و جوباً الف شد، و یاء در واحد مذکر بسبب امر و از جمع مذکر و مخاطبه بعد نقل حرکتش بما قبل، پس سلب حرکت آن با اجتماع ساکنین بیفتاد، و در باقی سالم ماند.

امر حاضر مجهول: لَتُؤَوِ لَتُؤَوِیا لَتُؤَوُوا لَتُؤَوِينَ، لَتُؤَوِ در اصل لَتُؤَوِی بر وزن لَتُكْرِمُ بود، همزه بقاعده معلوم جوازاً و او شد در تمامی صیغها، و یاء بعد قلب بالف و الف بسبب امر در ین صیغه، و از جمع مذکر و مخاطبه با اجتماع ساکنین بیفتاد.

امر حاضر معروف بانون ثقیله: آوِینَ آوِیانَ آوُنَ آوِنَ آوِینانَ، یائے محذوفه بزوال علت حذف در واحد مذکر باز آمد، و آوُنَ بضم و او جمع مذکر را از آوُوا بنا نمودند، و بکسر آن مخاطبه را از آوِی چون نون تاکید در آخر آمد، و دو ساکن جمع شدند، و او یاء را که علامت بود بجهت استغناء از آن بسبب ضمه و کسره ما قبل بسبب التقای ساکنین بیگنند، چنانکه معلوم شد.

امر حاضر مجهول بانون ثقیله: لَتُووَيْنَ لَتُووَيَانَّ لَتُووُونَ لَتُووَيْنَنَّ لَتُووَيْنَانَّ، در واحد مذکر بزوال علت حذف الف خواست که باز آید، چون ما قبل نون ثقیله متحرک بود و قابل حرکت نبود، لهذا یاء را که الف بدل آن آمده بود، باز آوردند، و در جمع مذکر و مخاطبه چون بآمدن نون ثقیله دو ساکن مجتمع گردیدند برائے رفع آن و او را ضم و یاء را کسره دادند، و بسبب نبودن کدائی دلالت کننده بران و او و یاء را حذف نساختند.

امر حاضر بانون خفیفه: أَوَيْنَ أَوُونَ أَوَيْنَ أَوُونَ بر قیاس نون ثقیله در تخفیف همزه و اعلال ایضا. امر معروف بانون خفیفه: أَوِيَا أَوُوا أَوِيْ، بقلب نون خفیفه ما قبل مفتوح در واحد مذکر بالف و در جمع مذکر و مخاطبه بو او و یاء، یا چون نون خفیفه محذوف شد در جمع مذکر و مخاطبه او و یاء محذوفه بزوال علت حذف باز آمد بوجه مذکور سابق، و همیں قیاس ست باقی صیغائے امر و نهی. قانون: چون در صیغه جمع مذکر و مخاطبه بسبب در آمدن نون تاکید اجتماع ساکنین میان او و یاء علامت نون تاکید لازم آید اگر علامت مذکور مدیه است، یعنی حرف علت ساکن و حرکت ما قبل موافق آل مدیه را بسبب استغناء از ضم و کسره ما قبل برائے اختصار حذف کنند، و غیر مدیه را بحرکت مناسب حرکت دهند.

اسم فاعل: مُوَوِيَانِ مُوَوُونَ مُوَوِيَةٌ مُوَوِيَتَانِ مُوَوِيَاتٌ، مُوَوٍ در اصل مُوَوِيٍّ بود همزه بقاعده يُوَوِيٍّ در تمامی صیغها جوازاً بو او بدل شد، و مانع ادغام از سابق معلوم که او او اول بدل همزه است، و یاء بعد سقوط ضم اش بسبب ثقل، و در جمع مذکر بنقل ضم آن بما قبل بعد از االه حرکت آن با اجتماع ساکنین بیفتاد.

اسم مفعول: مُؤَوَّیْ مُؤَوَّیَانِ مُؤَوَّوْنَ مُؤَوَّاهُ مُؤَوَّیْتَانِ مُؤَوَّیَاتٍ، مُؤَوَّی در اصل مُؤَوَّیْ بر وزن مُکَرَّمٌ بود همزه بقانون مذکور در تمامی صیغها بواو بدل شد جوازاً، و یاء در واحد و جمع مذکر و مؤنث بسبب تحرک و انفتاح ما قبل الف گردید، و الف بالتقاء ساکنین ساقط شد، و در تثنیه مذکر و جمع مؤنث بجهت التباس بواحد یاء الف نشد چه اگر یاء الف گردیدی الف باجماع ساکنین بیفتاد و التباس مفرد و تثنیه مذکر وقت اضافت بضمیر لفظاً و خطاً، و بغیر آن و واحد و جمع مؤنث فقط لفظاً لازم آمد و در تثنیه مؤنث بسبب حمل آن بر تثنیه مؤنث مضارع مجهول یاء الف نشد فقط.

تمام شد تبصره واجب الحفظ بصیرت افزای حفظ کنندگان

باب تفعیل: این باب برائے تکثیر باشد چوں: طُفْتُ وَطَوَّفْتُ وَفَتَحَ الْبَابَ وَفَتَحَ الْأَبْوَابَ، وَمَاتَ الْمَالُ وَمَوْتَ الْأَمْوَالُ، وَازِبرائے مبالغہ باشد، چوں: صَرَخَ: ہویدا شد و صَرَخَ: نیک ہویدا شد، وَازِبرائے تعدیہ بود، چوں: فَرِحَ زَيْدٌ وَفَرَحَتْهُ، وَازِبرائے نسبت نیز باشد، چوں: فَسَقْتُهٗ أَيْ نَسَبْتُهُ إِلَى الْفِسْقِ وَكَفَرْتُهُ أَيْ نَسَبْتُهُ إِلَى الْكُفْرِ، و مصدر این باب بر وزن تفعیل آید غالباً، وَفَعَالًا چوں: كَذَبًا، وَتَفَعَّلًا چوں: تَبَصَّرَةً، وَفَعَالًا چوں: سَلَامًا وَكَلَامًا نیز آید، صحیح و مثال واجوف و مضاعف این باب بر یک قیاس آید چوں: كَرَّمَ وَوَحَّدَ وَقَوْلَ وَحَبَّبَ. و ناقص یائی چوں: ثَنَى يُثَنِّي تَثْنِيَةً الْمُثَنَّى الْمُثَنَّى ثَنًّا لَا تُثَنِّ، و مصدر ناقص یائی این باب دائمًا بر وزن تَفَعَّلَ آید، و گاه باشد کہ بر وزن تفعیل آید از جهت ضرورت شعر، چوں شعر:

فَهِيَ تُنْزِي دَلْوَهَا تَنْزِيًّا كَمَا تُنْزِي شَهْلَةً صَبِيًّا

برائے تکثیر باشد: درین امثال اشاره است بآنکہ باب تفعیل برائے دلالت بر کثرت و بسیار آمدہ، گاہی در فعل چوں: طَوَّفْتُ بمعنی بسیار طواف کردم من، و گاہی در فاعل نحو: مَوْتَ الْأَبَالِ یعنی فوت شدند بسیار شتران، و گاہی در مفعول نحو: فَتَحْتُ الْأَبْوَابَ یعنی کشادم من درہائے بسیار. (مولوی انور علی)

نَسَبْتُهُ إِلَى الْكُفْرِ: بدانکہ صاحب "كشف اللغات" از "مغرب" نقل می کند: تکفیر بمعنی کافر خواندن در لغت عرب نیامدہ، بلکہ کفارہ دادن و جزء آن مستعمل می شود، و آنچه برائے نسبت بسوئے کسے درین مادہ آمدہ اکفر ست، یقال: أَكْفَرْتُ یعنی کافر خواندم و اوی نسبتش بسوئے کفر نمودم و فی "التاج" الإكْفَارُ: کافر خواندن، و التکفیر لفظ الفقهاء و المحدثین انتی، واللہ اعلم بالصواب. (مولوی انور علی)

فهی تنزی: بدانکہ اوی شعر از بحر رجز مسدس مطوی مقطوع ست، تقطیع: فهی تنز مفتعلن زی دلوها متفعلن تنزیا مفتعلن، کما تنز مفاعلن زی شهلۃ مستفعلن صبیبا فعولن. لغات: تنزی: جنبانیدن. شهلۃ: زن میانہ سال عاقلہ و این از صفات مختص بزنان ست مردان باو موصوف نشوند، فَلَا یُقَالُ: رَجُلٌ شَهْلٌ، و نیز زنیکہ عمرش بچمل و پنج یا پنجاہ سال رسیدہ باشد، شاعر وصف می کند ناقہ خود را باینکہ این ناقہ می جنباند، و لو خود را کہ کنایت ست از پستانش جنبانیدن سخت، ہمچنانکہ می جنباند زن میانہ سال کودک را، یعنی چنانکہ جنبانیدن زن میانہ سال کودک را خالی از لطف نمی باشد، ہمچنین تحریک این ناقہ =

مہوز ہر باب چوں صحیح آن باب ست چنانکہ دانستہ شد؛ ولفیف مفروق و مقرون حکم ناقص دارد، چوں: وَصَّى يُوصِّي تَوْصِيَةً، وَطَوَّى يُطَوِّي تَطْوِيَةً.

باب مفاعله: اصل این باب آنست کہ میان دو کس باشد، یعنی ہر یک بدیگرے آن کند کہ آن دیگرے باوے کند، لیکن یکے در لفظ فاعل باشد، و دیگرے مفعول، و بحسب معنی عکس این نیز لازم آید چوں: ضَارَبَ زَيْدٌ عَمْرًا، و شاید کہ بین اثنین نباشد چوں: سَافَرْتُ وَعَاقَبْتُ اللَّصَّ،

= پستان خود را، یا د از لطف و ذوق می دهد، و ایس معنی را شارح لغزک اختیار کرده است شاید کہ شارح مذکور بر مراد شاعر اطلاع یافته باشد، و محقق آنست کہ عینی در شواہد "الفیہ" می گوید: کہ شاعر وصف می کند زن جوان را کہ آب از چاہ می کشد کہ این زن با وصف جوانی و نو عمری می جنباند و در میکشد و لو خورا، چنانکہ حرکت می دهد زن پیر طفل را ای چنانکہ حرکت می دهد زن پیر مر طفل را بکمال لطف و مراعات آرام می باشد، ہمچنین این زن با وصف نو عمری دلو را آہستہ آہستہ بکمال وقفہ و اجتماع حواس می کشد. (مولوی انور علی)

مہوز ہر باب: مہوز الفاء چوں التَّاجِلُ: معین کردن، مہوز العین مہتر گردانیدن، مہوز اللام: التَّخِطُّفَةُ خطا کردن، التَّحِيَّةُ: پنهان داشتن، مہوز العین و مضاعف چوں: التَّأْسِيسُ: بنیاد افگندن، مہوز الفاء واجوف واوی چوں: التَّأْوِيلُ، وازیائی چوں: التَّائِيْدُ، مہوز فاء و ناقص چوں: التَّائِيَّةُ، مہوز العین و ناقص: التَّرْتِيَةُ آئینہ قرار دے کسے داشتن مثال و مہوز العین چوں: التَّيْسِيُّ: نو مید کردن، مثال مہوز اللام: التَّوْضِيْعَةُ: کسے را پاک کردن، مہوز اللام واجوف واوی: التَّبْوِيَةُ و التَّبْوِي: کسے را جائے دادن وازیائی: التَّفْيِيَةُ: با سایہ گشتن درخت خرما.

اصل این باب: یعنی خاصیت این باب مشارکت ست ای شریک بودن فاعل و مفعول در فاعلیت و مفعولیت، یعنی ہر یک بدیگری آن کند کہ او باوے کند، مگر آنکہ یکے بصورت فاعل ست و دیگرے بصورت مفعول چوں: نَاصِلَ زَيْدٌ عَمْرًا یعنی تیر اندازی کردند با ہم زید و عمر، و از پنجاست کہ فعل لازم را متعدی بمفعول گرداند و متعدی بیک مفعول را کہ قابلیت مشارکت فعل ندارد متعدی بمفعول دیگر کہ صالح شرکت ست، چوں: كَرُمَ زَيْدٌ وَكَارَمَ زَيْدٌ عَمْرًا، وَجَذَبْتُ ثَوْبًا وَجَادَبْتُ زَيْدًا ثَوْبًا، و موافقت مجرد چوں: سَافَرْتُ وَسَفَرْتُ، و افعال چوں: بَاعَدْتُهُ وَأَبْعَدْتُهُ وَشَارَفْتُ عَلَى الْبَلَدِ وَأَشْرَفْتُ عَلَيْهِ، و تفعیل چوں: ضَاعَفْتُهُ وَضَعَفْتُهُ، و تفاعل چوں: شَاتَمَ وَتَشَاتَمَ، وَاسْتَفْعَلَ: كَثَرَةُ الشَّيْءِ وَاسْتَكْثَرَهُ إِيَّاهُ، و رائے ابتداء یعنی آمدن فعل از افعال بے آنکہ مجردش بدین معنی آمده باشد چوں قَاسَى از مَقَاسَات: بمعنی رنج چیزی کشیدن بخلاف قَسَا از قَسْو، مجردش کہ بمعنی سخت و درشت گردیدن آمده، فافهم. (مولانا محمد عبدالحی علی آسی مدراسی)

و مصدر این باب بر وزن مفاعلة وفعلاً وفعلاً می آید، چوں: قَاتِلُ يُقَاتِلُ مُقَاتِلَةً وَقِتَالاً وَقِتَالاً، و صحیح و مثال واجوف این باب یکسان است چوں: ضَارِبٌ وَوَاعِدٌ وَقَاوِلٌ، ناقص یائی المُرَامَةُ: بایک دیگر تیر انداختن، رَامَى يُرَامِي مَرَامَةً المُرَامِي المَرَامِي رَامٍ لِاتِّرَامٍ، لفیف بهجو ناقص آید، چوں: وَافِيٌ يُوَافِي مُوَافَةً، مہموز ہر باب چوں صحیح آن باب باشد، مضاعف: الْمُحَابَّةُ وَالْحَبَابُ: بایک دیگر دوستی داشتن حَابٌ يُحَابُّ مُحَابَّةً، ماضی مجهول: حُوبٌ، مستقبل مجهول: يُحَابُّ، اصل مستقبل معلوم يُحَابِبُ، واصل مجهول يُحَابَّبُ، بعد از آنکہ ادغام کردند ہر دو یکساں شدند، الادر دو جمع مَوْنُث معلوم: يُحَابِّينَ تُحَابِّينَ مجهول: يُحَابِّينَ تُحَابِّينَ، و ہمچنین اسم فاعل و اسم مفعول نیز بر یک صورت آید در لفظ چوں: مُحَابَّبٌ، لیکن اصل اسم فاعل مُحَابِبٌ بود و اصل اسم مفعول مُحَابَّبٌ، امر: حَابٌّ حَابٌّ حَابِبٌ، نہی لَا تُحَابُّ لَا تُحَابَّبُ لَا تُحَابَّبُ.

باب افعال این باب مطاوع فَعَلَ باشد چوں: جَمَعْتُهُ فَاجْتَمَعَ وَنَشَرْتُهُ فَانْتَشَرَ، و شاید کہ بین اثنین باشد بمعنی تَفَاعَلُ چوں: اخْتَصَمَ زَيْدٌ وَعَمْرُوٌ بمعنی فَعَلَ باشد، چوں: جَذَبَ وَاجْتَذَبَ، مثال واوی الإِثْهَابُ: ہبہ قبول کردن، .....

وَقَاوِلٌ: مُقَاوَلَةٌ: با کسی قول کردن و گفت و شنید کردن. (ص) مہموز ہر باب: أَمَرَ يُؤَامِرُ سَاءَلَ يُسَائِلُ وَخَاطَبًا يُخَاطَبُ وَأَنَّمْ يُؤَانِمُ، وَرَأَى يُرَآئِي وَوَاطَى يُوَاطِي وَنَاوَى يُنَاوِي بِالْوَاوِ.

مطاوع: مُطَاوَعَةٌ در لغت بمعنی انقیاد و امتثال ست، و در اصطلاح عبارت ست از پس آمدن یک فعل بعد فعل دیگرے کہ متعدی باشد تا دلالت کند بر حصول اثر فاعل آن فعل متعدی در مفعول چوں پس اجْتَمَعَ دلالت می کند بر آنکہ اثر فاعل فعل متعدی کہ قبل اوست در مفعول حاصل شد، و مطاوعت تفعیل چوں: لَوَّمَهُ فَالْتَمَّ یعنی ملامت کرد او را پس ملامت زده گردید، و مطاوعت افعال چوں: أَوْقَدَ النَّارَ فَانْقَدَتْ یعنی فروخت آتش را، پس فروختہ گرد آتش، و برائے اتحاد آید چوں: اخْتَجَرَ یعنی حجرہ ساخت، و تخیر ای برگزیدن فاعل فعل را برائے ذات خود چوں: اِسْتَنَالَ، یعنی برائے خود پیبود، و ابتداء چوں: اِسْتَلَمَ یعنی بوسید کہ مجرد از س ل م بمعنی بی گزند شدن آمده. (مولوی محمد عبدالعلی آسی)

اَتَهَبَ يَتَهَبُ اَتَهَابًا الْمُتَهَبُ اَتِهَبَ لَا تَتَهَبُ، اصل اَتَهَبَ اَوْتَهَبَ بود و او را تاء کردند، و تاء را در تاء ادغام نمودند اَتَهَبَ شد، گاه باشد که گویند: اَيْتَهَبَ يَأْتَهَبُ اَيْتِهَابًا چوں: اَيْتَعَدَ يَأْتَعَدُ اَيْتَعَادًا، مثال یائی: اَتَسَرَ يَتَسَرُ اَتَسَارًا که در اصل اَيْتَسَرَ يَأْتَسَرُ اَيْتَسَارًا بود، یاء را تاء کردند و تاء را در تاء ادغام کردند، و گاه باشد که گویند اَيْتَسَرَ يَأْتَسَرُ اَيْتَسَارًا. اجوف واوی الاجْتِيَابُ: قطع بیابان کردن اجْتَابَ يَجْتَابُ اجْتِيَابًا، اسم فاعل و اسم مفعول: الْمُجْتَابُ، لیکن اصل اسم فاعل مُجْتَوِبٌ و اصل اسم مفعول مُجْتَوِبٌ بود، امر حاضر: اجْتَبِ اجْتَابًا اجْتَابُوا، اصل امر اجْتَوِبِ اجْتَوِبًا اجْتَوِبُوا بود لفظ ماضی و امر با هم مشتبه شدند در تشبیه و جمع مذکر، لیکن در اصل تفاوت است، ماضی مجهول: اجْتَبَ در اصل اجْتَوِبَ بود کسره او را بما قبل دادند بعد سلب حرکت ما قبل و او باشد، اجوف یائی: الاجْتِيَارُ: برگزیدن، ماضی: اجْتَارَ مستقبل: يَجْتَارُ اجْتَارَ در اصل اجْتَيَّرَ بود یاء الف شد، ماضی مجهول: اجْتَيَّرَ در اصل اجْتَيَّرَ بود کسره بر یاء ثقیل بود بما قبل دادند

اَيْتَهَبَ: بدانکه این لغت بعضی مجازیین که لین را موافق حرکت ما قبل بحرف علت بدل می کنند پس می گویند: اَيْتَهَبَ بقلب را و یاء از جهت کسره ما قبل، و یاء اَتَهَبَ بقلب و او و بالف از جهت فتح ما قبل، و همچنین مُوْتَهَبٌ مُوْتَسَرٌ و اَيْتَسَرَ باقائے حرف علت و عدم ادغام آن. اجْتَبَ: در اصل اجْتَوِبَ بود، و او متحرک ما قبلش مفتوح، و او را بالف بدل کردند، اجتماع ساکنین شد میان الف و یاء الف را حذف کردند.

اجْتَيَّرَ: بدانکه اصل تحریک در همزات و صل کسره است؛ زیرا که حرفست و حرف دائمی بر سکون می باشد، و ساکن را عند التحریک کسره می دهند و لا نزد وجود داعی قوی مضموم و مفتوح هم می آید، و داعی بسوئے ضمه اش در افعال ضمه جزء و ثالث مضموم باشد لا محاله همزه مضموم خواهد شد، تا وقت کسره اش ایهام خروج از کسره بسوئے ضمه که وزن متر و کست لازم نیاید چوں: اُخْرِجْ و اسْتَقِيمْ و اجْتَبِ و اجْتَوِرْ پس کسره اش از آنجا که اصلی است و تابع کسره و فتح حرف ثالث نیست حرف ثالث خواه مکسور باشد چوں: اجْزِبْ و خواه مفتوح چوں: اسْمٌ و اجْتَارَ و اسْتَقَامَ همزه مکسور خواهد بود، و در حال خود باقی خواهد ماند، هذا تفصیل مافی الشرح الرضی.

و ازین ضابطه کلیه هویدا شد که جائیکه در افعال حرف ثالث مضموم خواهد بود همزه هم لا محاله مضموم خواهد بود لا غیر، والا مکسور چنانکه اصلی است و ضمه همزه در مثل ادْعِ باوجود کسره ثالث برائے افتراق ناقص و اوای از ناقص یائی است پس ریبی باقی نماند در کسره همزه مثل: انْفَيْدَ و اجْتَيَّرَ باوجود کسره ثالث خواه خالص باشد خواه با شام چوں: اجْتَيَّرَ و انْفَيْدَ و ضمه همزه باوجود ضمه ثالث چوں: اجْتَوِرَ =

بعد از سلب حرکت ما قبل، اُخْتَبِرَ شد، ناقص یا اِیَّی الْاِجْتِبَاءُ: برگزیدن: اِجْتَبَى یَجْتَبِی اِجْتَبَاءً

= و اَنْقُوْدَ واضح شد غلط بودن ضمه همزه با وجود کسره ثالث، چنانچه بر زبان عامه مشهور است، و من بعد اگر چه طبع سلیم مناظری نجیر تردّد درین قاعده باقی نماند، اما برائے افهام مجادل سندی از کتب ائمه معتبرین قدما و متأخرین برائے خلوص کسره همزه نزد کسره ثالث و ضمه آن نزد ضمه ثالث خالص باشد خواه با شام نقل می کنم.

قال ابن الناطم: وإن كان الماضي معتل العين على افتعل كاختار وانقاد فعل بثالته ما فعله بأوله نحو باع، وقال: ولفظ بهمزة الوصل على حسب اللفظ بما قبل حرف العلة. وفي "أوضح المسالك" بلفظ بهمزة الوصل من نحو اختار وانقاد إذا صار مجهولين على حسب التاء والقاف من الكسرة والضمة والإشمام، وفي "البهجة المرضية" ويلفظ بهمزة الوصل كحركة التاء والقاف من نحو انقاد واختار عند كونهما مجهولين، وقال ابن عقيل: في اختار وانقاد ثلاثة أوجه: الضم كاختور وانقود، والكسر كاختير وانقيد، والإشمام، وتجري همزة بمثل حركة التاء والقاف.

و در شرح عبد الله قزوینی ست جائزست در حرف ثالث مثل اِخْتَارَ و اِنْقَادَ کسره ضم و اشام و دریں ابواب همزه اینها تا بلع حرف ثالث می باشد، و فی "شرح الأصول الاکبریه" تضم همزه الوصل فیما وقع بعد الساکن منه ضمة أصلیه نحو أخرج، و یشم ضمها کسرة قبل کسرة تشم ضمة نحو اختير. وقال أبو حیان: إذا أشمت الضمة في التاء والقاف من نحو اختير وانقيد أشمت همزة والضم، وإذا أخلصت الكسرة كسرت همزة، و اگر خوف بسط نمی بود روایات کثیره از کتب قوم دریں باب نقل می کردم، و اگر حالا هم در دل اختلاji پیدا شود، و گوید: که دریں عبارت که بقلم آوردی تغلیط ضمه همزه با وجود کسره ثالث که مدعی آن هستی کجاست؟ گویم: تعیین حرکت همزه بحرکت مخصوص دلیل صریح است بر تغلیط غیر آن حرکت مثلاً اگر گویند: که عین کلمه اگر مکور باشد همزه وصل هم مکور باشد چون اضْرَبْ، و این صریح است در آنکه اضْرَبْ بضم همزه غلط است، آری علماء را حاجت بتفصیل تغلیط و تحطیه در آن هنگام می افتد که در زبان شان حرکت خلاف تفصیل ایشان بر زبان عوام بوده باشد، چنانچه در زبان ماشائخ شده در بعضی اذبان با وجود تنبیه هم مرتکب گشته، لهذا نص کردیم که ضمه همزه اِخْتَبِرَ با وجود کسره تاء غلط محض است و در لغت ردیه هم یافته شود چرا که اعتبار بر لغات فصیح و مذاهب مخاری باشد نه بر لغات غریب، فائت ولا تتبع الهوی. (مولوی انور علی)

اِجْتِبَاءُ: ناقص و اَوای اِزْنِضَاءُ: پسندیدن، لفیف مقرون اِسْتِواءُ: راست شدن، مهموز فاء اِزْنِضَاءُ: شوریده شدن کار، مهموز فاء مضاعف اِزْنِضَاجُ: فروخته شدن آتش، مهموز فاء واجوف اِزْنِضَالُ: ساختن و نیکو کردن چیزی، مهموز فاء و ناقص اِزْنِضَاءُ: تقصیر کردن، مهموز عین اِخْتِبَابُ: اندوگین شدن، مثال و مهموز عین اِزْنِضَابُ: شرم داشتن، ناقص و مهموز عین اِزْنِضَاءُ: در مانگی شدن و مفلس شدن، مهموز اللام اِخْتِبَاءُ: پنهان شدن، مثال و مهموز اللام، اِزْنِضَاءُ: تکیه کردن، اجوف و مهموز اللام اِزْنِضَاءُ: اندوگین شدن.

الْمُجْتَبَى الْمُجْتَبَى اجْتَبَ لَا تَجْتَبَ، مضاعف الإِمْتِدَادُ: کشیدن اِمْتَدَّ يَمْتَدُّ اِمْتِدَادًا فَهُوَ مُمْتَدٌّ، اسم فاعل و اسم مفعول یکسان است، لیکن اصل اسم فاعل مُمْتَدِّدٌ، و اصل اسم مفعول مُمْتَدَّدٌ، امر حاضر: اِمْتَدَّ اِمْتَدَّ اِمْتَدَّدٌ، نهی: لَا تَمْتَدَّ لَا تَمْتَدَّ لَا تَمْتَدَّدٌ، باب الفعل این باب متعدی نباشد، و مطاوع فعل بود، چون كَسَرَتْهُ فَانْكَسَرَ، و شاید که مطاوع أَفْعَلَ باشد، چون أَرْعَجَتْهُ فَانْزَعَجَ، اجوف واوی الإِنْقِيَادُ: رام شدن، اِنْقَادَ يُنْقَادُ اِنْقِيَادًا، امر: اِنْقَدْ نهی لَا تَنْقَدْ، ماضی مجهول: اُنْقِيدَ اصلش اُنْقُوْدَ بود، کسر بر واو ثقیل بود بما قبل دادند بعد از سلب حرکت ما قبل و او ساکن ما قبل مکسور بیاء بدل شد، اُنْقِيدَ شد، مستقبل مجهول: يُنْقَادُ تا آخر، ناقص واوی الإِنْمِحَاءُ: سوده شدن اِنْمَحَى يَنْمَحِي اِنْمِحَاءً اِنْمَحِيَ اِنْمَحِيَ اِنْمَحِيَ اِنْمَحِيَ لَا تَمْنَحَ، و یریں قیاس بود لقیف مقرون الإِنْزَوَاءُ: گوشه گرفتن، اِنْزَوَى يَنْزَوِي اِنْزَوَاءً فَهُوَ مُنْزَوٍ وَ ذَاكَ مُنْزَوًى امر حاضر: اِنْزَوِ، نهی: لَا تَنْزَوِ، مضاعف الإِنْصِبَابُ: ریخته شدن اِنْصَبَّ يَنْصَبُّ اِنْصِبَابًا فَهُوَ مُنْصَبٌّ امر اِنْصَبَّ اِنْصَبَّ اِنْصَبَّ اِنْصَبَّ اِنْصَبَّ اِنْصَبَّ لَا تَنْصَبَّ لَا تَنْصَبَّ.

باب استفعال: این باب برائے طلب فعل باشد چون: اِسْتَكْتَبَ و اِسْتَخْرَجَ، و شاید که برائے انتقال باشد از حالی بحالے چون: اِسْتَحْجَرَ الطَّيْنُ و اِسْتَنَوَقَ الْحَمَلُ، و شاید که بمعنی اعتقاد باشد

كَسَرَتْهُ: خواه اصلش متعدی باشد، چون: كَسَرَ و اِنْكَسَرَ چون: عَدِمَ و اِنْعَدَمَ و همچنین ضرور است که این باب از افعال جوارح باشد، مثل دست و پا و زبان و امثال آن.

اِنْصَبَّ: مہوز فاء چون اِنْطَطَارُ: کج شدن، مہوز فاء واجوف اِنْقِيَاءُ: کج شدن، مہوز العین اِنْذِئَاجُ: دریدہ شدن مشک، مہوز العین و ناقص اِنْفِئَاءُ اِنْشِقَاقُ، مہوز اللام اِنْطِفَاءُ: فرو کردن آتش. اِسْتَكْتَبَ: اِلِاسْتِكْتَابُ نوشتن چیزی خواستن اِلِاسْتِخْرَاجُ: بیرون کردن خواستن.

چوں: اِسْتَكْبَرْتُهُ وَاِسْتَصْعَبْتُهُ، مثال واوی اِلسْتِيْحَابُ: سزاوار چیزے شدن اِسْتَوْجَبَ يَسْتَوْجِبُ اِسْتِيْحَابًا فَهُوَ مُسْتَوْجِبٌ امر اِسْتَوْجِبْ نہی لَا تَسْتَوْجِبْ بر قیاس صحیح اِسْتِيْحَابًا در اصل اِلسْتَوْجَابًا بود، واو بجہت کسرہ ما قبل یاشد، اجوف واوی اِلسْتِقَامَةُ راست شدن اِسْتَقَامَ يَسْتَقِيْمُ اِسْتِقَامَةً بر قیاس اَقَامَ يُقِيْمُ اِقَامَةً ناقص یائی اِلسْتِيْحَاءُ: خیمہ زدن، اِسْتَحْيَ يَسْتَحْيِي اِسْتِيْحَاءً الْمُسْتَحْيِي امر اِسْتَحْبِ نہی لَا تَسْتَحْبِ، لفیف مقرون اِلسْتِيْحَاءُ: شرم داشتن، اِسْتَحْيَ يَسْتَحْيِي اِسْتِيْحَاءً فَهُوَ مُسْتَحْيٍ وَذَاكَ مُسْتَحْيٍ امر اِسْتَحْيِ نہی لَا تَسْتَحْيِ،

مثال واوی: مہوز فاء چوں: اِلسْتِيْبَابُ: اوب گرفتن، اجوف واوی مہوز فاء اِلسْتِيْبَاسَةُ: عوض خواستن، ناقص و مہوز فاء اِلسْتِيْدَاءُ: یارے خواستن، لفیف مقرون و مہوز فاء اِلسْتِيْدَاءُ: رحمت کردن، مہوز العین اِلسْتِيْلَاكُ: بر سالت رفتن، مثال و مہوز العین اِلسْتِيْبَاسُ: نوید شدن، ناقص و مہوز العین اِلسْتِيْدَاءُ: مرائی شمردن، مہوز اللام اِلسْتِيْبَاءُ: خبر جستن مثال، و مہوز اللام اِلسْتِيْطَاءُ: نرم شدن، اجوف و مہوز اللام اِلسْتِيْقَاءُ: علاج کردن باقی افتد.

اجوف واوی: اجوف یائی چوں: اِلسْتِيْحَارَةُ، اِسْتَحَارَ يَسْتَحِيْرُ اِسْتِيْحَارَةً، بدانکہ از اجوف واوی چند باب بر اصل اِلسْتِيْصَابُ اِلسْتِيْزَوَاحُ اِلسْتِيْلَوَاحُ اِلسْتِيْحَوَاحُ اِلسْتِيْقَوَاسُ اِلسْتِيْحَوَاضُ اِلسْتِيْحَوَافُ، و درین آخر تعلیل ہم رواست اِلسْتِيْتَوَاقُ اِلسْتِيْتَوَاكُ اِلسْتِيْحَوَالُ، و از اجوف یائی چوں: اِلسْتِيْبَاسُ نر خواستن مادہ بز. (مولوی انور علی)

يَسْتَقِيْمُ: در اصل يَسْتَقِيْمُ بود، واو مکسور ما قبلش حرف صحیح ساکن کسرہ واو نقل کردہ بما قبل دادند بعدہ واو ساکن ما قبل او مکسور آن و او را بیاء بدل کردند. اِسْتِقَامَةُ: در اصل اِسْتَقِيْمًا بود و او واقع شد متحرک بعد حرف صحیح ساکن حرکت واو نقل کردہ بما قبل دادند اجتماع ساکنین شد در میان واو والف، یکے را حذف کردند تاہ عوض محذوف در آخر او در آوردند، اِسْتِقَامَةُ شد. اِلسْتِيْحَاءُ: و مثال ناقص واوی اِسْتِيْحَاءُ: شیرین شمردن اِسْتَحْلَى يَسْتَحْلِي اِسْتِيْحَاءً.

اِسْتَحْيَ: بدانکہ اہل حجاز شرط کردہ اند در قاعدہ نقل حرکت واو و یاء کہ بعد ساکن در عین کلمہ افتد بانکہ آن کلمہ ناقص نباشد چوں يَطْوِي وَيَقْوِي کہ درین صورت نزد ایشان نقل حرکت بسوئے ساکن ممتنع ست، لہذا در اَحْيَا و اِسْتَحْيَا حرکت یاء را نقل کردہ بحاکمہ ندہند: زیرا کہ اگر در ہذا تعلیل بنقل حرکت و قلب یاء بالالف و حذف آن بسبب اجتماع ساکنین روا دارند لازم آید اجتماع دو تعلیل در دو حرف اصلی و این باعث تشویش و خرابی بنائے کلمہ است اما در لغت تمیم رواست نقل حرکت بسوئے ساکن، و قلب آن بالالف و حذف الف از جہت تخفیف بر خلاف قیاس، و این خلاف طریق تعلیل ست، و از چند وجہ محذوف ست تفصیلش در کتب کبار مسطور ست. اِسْتَحْيَ: اِسْتَحْيِ را از تَسْتَحْيِ بنا کردہ، بعد حذف علامت مضارع ہمزہ وصل در اولش آوردند، و آخرش را وقف کردند علامت و قحی سقوط یائے آخر شد، اِسْتَحْيِ شد.

و شاید که گویند: اسْتَحَى يَسْتَحِي اسْتِحَاءَ فَهُوَ مُسْتَحٍ اسْتَحَ لَا تَسْتَحَ، و در حَيَّ جَائِز است که ادغام کنند، و گویند: حَيَّ يُحَيِّ، لَفِيفٌ مَفْرُوقٌ اسْتَوْفَى يَسْتَوْفِي اسْتِيفَاءً مُسْتَوْفٍ اسْتَوْفَ لَا تَسْتَوْفٍ، مضاعف الاستتباب تمام شدن کار:

اسْتَبَّ يَسْتَبُّ اسْتِبَابًا الْمُسْتَبُّ الْمُسْتَبُّ أَمْرٌ اسْتَبَّ اسْتَبَّ اسْتَبَّ نَهْيٌ
لَا تَسْتَبُّ لَا تَسْتَبُّ لَا تَسْتَبُّ

و بریں قیاس ست امر غائب و نہی غائب و جحد.

باب تفعّل: و این باب اکثر مطاوع فعل باشد، چون: قَطَعْتُهُ فَتَقَطَّعَ، و بمعنی تکلف و تشبہ آید چون: تَحَلَّمَ وَتَرَهَّدَ، و بمعنی مهلت آید چون: تَجَرَّعَ زَيْدٌ چون در مستقبل باب تفعّل و تفاعل و تاء جمع شوند جائز باشد که یکے را بیندازند چون: تَنَزَّلُ الْمَلَائِكَةُ وَتَرَاوَرُ.....

حیی: درین اشاره است بآنکه ترک ادغام و باقی داشتن این کلمه بر اصل خود اکثر واضح است از ادغام، پس ترارسد که در حیی ماضی معلوم باشد یا مجهول ادغام کنی، و گوئی: حَيَّ لَفْتَحَ حَاءٌ در معلوم، و حَيَّ بَضَمَ حَاءٌ در مجهول بر لغت فصیح، و بکسر حاء نیز آمده، و همچنین در أُحْيِي و اسْتَحْيِي و حَوَّيْ که مواضع مجهول از باب افعال و استفعال و مفاعلت اند جائز است که در آنها ادغام کنی، و گوئی: أُحْيِي و اسْتَحْيِي و حَوَّيْ، اما در ماضی معلوم این ابواب چون تعلیل مقدم ست بر ادغام ادغام را ممتنع دارند؛ زیرا که چون بیاء لام کلمه بسبب افتتاح ما قبل بالف مبدل شد، متجانسین باقی نماند که در آنها ادغام نموده می شد. (منه)

و بمعنی تکلف: ای ظاهر کردن چیزی که در ذات فاعل موجود نباشد اما مرغوب او بود و قصد تحصیلش داشته باشد چون: تَحَلَّمَ زَيْدٌ که فاعلش می خواهد که خود را حلیم نماید باظهار افعال اهل حلم، و قصد می سازد که حلیم شد، و همین ست فرق در باب تفعّل و تفاعل که در آن فاعل قصد آن چیز متکلف ندارد بلکه قصد اظهار نابودن آن می کند چنانچه: تَجَاهَلَ زَيْدٌ یعنی زید جهل خود را نمود، و قصد ندارد که جاہل شود. و تشبہ آید: مثال تشبہ تَكَوَّفَ زَيْدٌ کوفیان مانند کرد خود را و نسبت کرد بسوئے ایشان.

تَنَزَّلُ الْمَلَائِكَةُ: برائے تخفیف و جائز باشد تاء اول که در تاء دوم ادغام کنند بشرطیکه بعد متحرک و بیاء مدّه واقع شود چون: تَنَزَّلُ وَتَبَاعَدُ گویی: فَتَنَزَّلُ وَتَبَاعَدُ وَقَالُوا: تَنَزَّلُ، وَقَالُوا: تَبَاعَدُ با دغام و ازین ست قراءت لَا تَنَاجُوا.

عَنْ كَهْفِهِمْ، ناقص یا اَلتَّمَنَّى: آرزو خواستن، تَمَنَّى يَتَمَنَّى تَمَنِّيًّا، اصل مصدر تَمَنَّى بود ضمّه را بجهت یاء بکسرہ بدل کردند اسم فاعل: مُتَمَنٍّ، اسم مفعول: مُتَمَنَّى، امر حاضر: تَمَنَّ، نہی: لَا تَمَنَّ بِخُذْ يَكُ تَاءً، مضاعف: تَحَبَّبَ يَتَحَبَّبُ تَحَبُّبًا الْمُتَحَبِّبُ الْمُتَحَبَّبُ تَحَبَّبَ لَا تَحَبَّبَ بر قیاس صحیح.

باب تفاعل: اصل این باب آن ست کہ میان متعدد باشد چنانکہ باب مفاعلة، لیکن مجموع اینجا فاعل باشد بحسب صورت چوں: تَضَارَبَ زَيْدٌ وَعَمْرُو، ودر مفاعلة یکے بحسب صورت فاعل و دیگر مفعول چنانکہ گفتہ شد، و شاید کہ بمعنی اظهار چیزے باشد کہ آن چیز نباشد چوں: تَجَاهَلَ وَتَمَارَضَ، و بمعنی أَفْعَلَ آید چوں تَسَاقَطَ بِمَعْنَى أَسْقَطَ قَالَ اللَّهُ تَعَالَى: .....

كَهْفِهِمْ: تمام الآیۃ: ﴿وَتَرَى الشَّمْسَ﴾ وبنی تو اے سینندہ آفتاب را ﴿إِذَا طَلَعَتْ﴾ چوں طلوع کند ﴿عَنْ كَهْفِهِمْ﴾ از غار ایشان ﴿ذَاتَ الْيَمِينِ﴾ بسوئے راست آئندہ چہ غار در مقابلہ قطب شمال افتاد ﴿إِذَا غَرَبَتْ﴾ وچوں غروب کند ﴿تَقَرُّضُهُمْ﴾ برادر ایشان دیگر ﴿وَذَاتَ الشَّمَالِ﴾ بسوئے چپ گمرندہ ﴿وَهُمْ﴾ وایشان ﴿فِي فَجْوَةٍ مِنْهُ﴾ در فراخی اند از غار یعنی در وسط آن بحیثیتیکہ روح و ہوا بر ایشان میرسد، و از تعض غار ایمن اند، حق سبحانہ تعالیٰ از احوال اصحاب کہف خبر میدہد کہ غار ایشان در طرف جنوبی کوہ بنالوس بود لاجرم آفتاب بوقت طلوع و غروب ہر دو جانب غار میتافت، و عفونت آذرا تحلیل میگردد و ہوا را باعتبار بازی آورد، و درون غار نمی تافت؛ تا الوان و اجساد ایشان متغیر نشاید ایشان را کہنہ نگرداند. (مولوی انور علی)

مضاعف: اجوف واوی التَّرَوُّخُ: شبانگاہ رفتن، اجوف یا اَلتَّرَيُّدُ: افزودہ شدن، لفیف مقرون واوی التَّرَوِّي: سیراب شدن، لفیف مقرون یا اَلتَّرَيِّي: صاحب زینت شدن، مہوز الفاء التَّادُّبُ: ادب گر رفتن، مضاعف، و مہوز التَّائُثُ: بسیار کالا شدن، اجوف واوی و مہوز التَّائُولُ: تاویل کردن، اجوف یا اَلتَّائِدُ: نیر و مند شدن، ناقص و مہوز فاء التَّائِي: پدری گر رفتن و گردن کشی کردن، لفیف مقرون واوی و مہوز فاء التَّائَوِي: جمع شدن، لفیف مقرون یا اَلتَّائِي: قصد چیزی کردن، مہوز العين التَّكَايِي: رنجاندن، مثال و مہوز عين التَّوَادُّ: زندہ در گور کردن، مہوز العين ناقص التَّمَايِي: فراخ شدن پوست، مہوز لام التَّبَرُّؤُ: بیزار شدن، و مثال و مہوز لام التَّوَضُّؤُ: دست دروے شستن، اجوف و مہوز لام التَّبَوُّؤُ: جائے گر رفتن، اجوف یا اَلتَّبَوُّؤُ: مہوز لام التَّهَيُّؤُ: ساختہ شدن.

﴿تَسَاقَطَ عَلَيْكَ رُطْبًا جَنِيًّا﴾ أي أَسْقَطَ، ناقص واوی، التَّصَابِي عَشَق بازی کردن، تَصَابِي يَتَصَابِي تَصَابِيًا ضمه در مصدر بکسرہ بدل شد، چنانکہ در باب تفعل اسم فاعل: مُتَصَابٍ، اسم مفعول: مُتَصَابِي، امر: تَصَابَ نہی: لَا تَصَابَ بخذف یک تاء، مضاعف التَّحَابُ: بایک دیگر دوستی داشتن تَحَابَ يَتَحَابُ تَحَابًا فَهُوَ مُتَحَابٌ، امر حاضر: تَحَابْ تَحَابْ تَحَابَبْ، نہی: لَا تَحَابْ لَا تَحَابْ لَا تَحَابَبْ.

فصل

بدانکہ فاء در باب تفعل و تفاعل ہر گاہ یکے ازیں یازدہ حروف باشد: تاء و ثاء و وال و ذال و زاء و سین و شین و صاد و ضاد و طاء و ظاء، روا باشد کہ تاء را ساکن کنند و از جنس فاء گردانند و ادغام کنند، تَسَاقَطَ: بدانکہ قراء درین آیت در لفظ تَسَاقَطَ اختلاف بچند وجوہ واقع ست امام حمزہ تَسَاقَطَ از تفاعل بلا تشدید سین می خوانند، و مثال بر ہمین قراءت ست و امام نافع و ابن کثیر و ابو عمرو و ابن عامر و ابی بکر تشدید سین می خوانند و ادغام تاء در سین و باقیان بکسر قاف از مفاعلة می خوانند، و امام ابو حفص کہ درین دیار قراءتش مشہور ست از ایشان ست تَسَاقَطُ تُسْقِطُ از باب افعال نیز آمدہ.

أَسْقَطَ: ﴿وَهَزِي إِلَيْكَ بِجَذْعِ النَّخْلَةِ تَسَاقَطَ عَلَيْكَ رُطْبًا جَنِيًّا﴾ (مریم: ۲۵) و میل دہ بسوئے خودای مریم تنہ خشک شدہ را، تا فرد رسید و خرمائی تازہ، ظاہر از کلام مصنف چنان معلوم می شود کہ در آیت تَسَاقَطَ بصیغہ ماضی ست مگر ہمچہچندان بریں قراءت اطلاع نیافتہ. آری بر قراءت حمزہ کہ باب تفاعل بمعنی باب افعال است تفسیر بہ تَسْقِطُ بضمہ تاء می باید و اگر در تفسیر مضارع بماضی اشارت این ست کہ مضارع در اینجا بمعنی ماضی است در تفسیر اسقطت بصیغہ تانیث میبایست چرا کہ تساقط مؤنث ست و شاید کہ برائے کلام مصنف وجہی ست کہ ذہن ناقص بآن نمیرسد. (منہ)

تَصَابِيًا: اجوف واوی نحو التَّلَاؤُمُ: بایک دیگر ملامت کردن، اجوف یَائِي التَّرَائِدُ: افزودن شدن، لفیف مقرون واوی التَّدَاوِي: خوشستن را، بجزی دارو کردن، و یَائِي چوں: تَعَايَا عَلَيْهِ الْأُمُرُ بمعنی أَعْيَا، مہوز فاء چوں: التَّأْمُرُ یک دیگر را فرمودن، مہوز فاء لفیف مقرون چوں التَّائِي: قصد کردن، ناقص مہوز فاء التَّائِي: برادری گرفتن بایک دیگر، مہوز العین التَّائِبُ: فائزہ کشیدن ناقوس، و مہوز العین التَّرَائِي یک دیگر را دیدن، مہوز لام التَّخَاطُو خطا کردن، مثال و مہوز اللام التَّوَاطُؤُ التَّوَاتُؤُ.

وہر جا کہ اول ساکن باشد ہمزہ وصل در آید، پس در تَطَهَّرَ يَتَطَهَّرُ تَطَهَّرًا گوئی: اِطْهَرَّ يَطْهَرُ اِطْهَرًا، و در تَدَارَكَ يَتَدَارَكَ تَدَارُكًا، اِدَارَكَ يَدَارِكُ اِدَارُكًا، در قرآن مجید آمده ست: الْمَزْمَلُ الْمُدْتَرُّ، فَادَارَاتُمْ وریں قیاس بود اَتَرَبَ يَتَرَبُّ اِتْرَبًا، وَاَتَابَعَ يَتَابَعُ اِتَابَعًا، وَاَتَبَّتْ يَتَبَّتُ اِتَبَّتًا، وَاِثَاقُلُ يَثَاقِلُ اِثَاقُلًا، وَاِذَّتَرَّ يَذَّتَرُ اِذَّتَرًا، وَاِدَارَكَ يَدَارِكُ اِدَارُكًا، وَاِذَّكَرَّ يَذَّكَّرُ اِذَّكَرًا، وَاِذَا بَحَ يَذَابِحُ اِذَا بَحًا، وَاِزْمَلُ يَزْمَلُ اِزْمَلًا وَاِزَّوَرَ يَزَّوَرُ اِزَّوَرًا، وَاِسْرَعَ يَسْرَعُ اِسْرَعًا، وَاِسَارَعَ يَسَارِعُ اِسَارِعًا، وَاِشْجَعَ يَشْجَعُ اِشْجَعًا، وَاِشَاعَرَ يَشَاعِرُ اِشَاعَرًا، وَاِصْعَدَ يَصْعَدُ اِصْعَدًا، وَاِصَاعَدَ يَصَاعَدُ اِصَاعَدًا، وَاِضْرَعَ يَضْرَعُ اِضْرَعًا، وَاِضَاغَنَ يَضَاغَنُ اِضَاغَنًا، وَاِطْهَرَ يَطْهَرُ اِطْهَرًا، وَاِطَابَقَ يَطَابِقُ اِطَابِقًا، وَاِظْرَفَ يَظْرَفُ اِظْرَفًا، وَاِظَاهَرَ يَظَاهَرُ اِظَاهَرًا.

فصل

بدانکہ چون عین فعل در باب افعال یکے ازین حروف مذکورہ باشد روا بود کہ تائے افعال را عین گردانند و ساکن کردہ در عین ادغام کنند پس دو ساکن جمع شوند فاء و تاء بعضی حرکت تاء را بر فاء افکنند، و در اِخْتَصَمَ يَخْتَصِمُ اِخْتِصَامًا فَهُوَ مَخْتَصِمٌ وَذَاكَ مَخْتَصِمٌ گویند: .....

وہر جا: بعد ادغام تاء در فاء نظر کنند اگر ما قبل تاء حرف دیگر متحرک مانده است احتیاج ہمزہ وصل باشد، چنانچہ در مضارع و اسم فاعل و اسم مفعول، والا ہمزہ می آرند برائے ابتداء بسکون، چنانچہ در ماضی و مصدر و مصنف لله برائے ہر حرف دود و مثال آورده، یکے از باب تَفَعَّلَ و دیگرے از باب تَفَاعَلَ کہ جمع امثلہ بیست و دو باشد، اِطْهَرَ يَتَطَهَّرُ بتشدید الطاء و الہاء در اصل تَطَهَّرَ بود، تاء واقع شد بجائے فائے تفعّل، تائے تفعّل رطاء کردند بعدہ دو حرف از یک جنس بہم آمدند اول را ساکن کردہ در دوم ادغام کردند برائے ابتداء بسکون ہمزہ وصل آوردند بر ہمیں قیاس ست يَطْهَرُ، مگر آنکہ چون درو حاجت ہمزہ وصل نبود در نیاوردند.

فَادَارَاتُمْ: قوله تعالى: ﴿وَإِذْ قَتَلْتُمْ نَفْسًا فَادَارَأْتُمْ﴾ (البقرة: ۷۲) ہر گاہ می کشتید نفسی را دفع می کردید قتل آرا از نفس خود و نسبت بدیگر میدادید.

خَصَمَ يُخَصِّمُ خِصَامًا فَهُوَ مُخَصَّمٌ وَمُخَصَّمٌ خَصَمٌ لَا تُخَصِّمُ، و بعضی فاء را بجهت التقای ساکنین حرکت بکسره دهند، و گویند: خَصَمَ يَخَصِّمُ خِصَامًا فَهُوَ مُخَصَّمٌ وَمُخَصَّمٌ وَخَصَمَ لَا تُخَصِّمُ، همزه وصل یفتاد از برائے حرکت فاء.

باب افعال: اِحْمَرَّ يَحْمَرُّ اِحْمَرًّا فَهُوَ مُحْمَرٌّ اِحْمَرَّ اِحْمَرًّا اِحْمَرُّ لَا تَحْمَرُّ لَا تَحْمَرُّ.

خَصَمَ: بدانکه خَصَمَ در اصل اِخْتَصَمَ بود تائے افعال بصاد جمع شد تاء را صاد کردند بعده دو حرف یک جنس بهم آمدند، و هر دو متحرک و ما قبل آنها حرف صحیح ساکن حرکت حرف اول نقل کرده بما قبل دادند و اول را در ثانی ادغام نمودند اِخَصَمَ شد، همزه که بجهت تعذر ابتداء بکون آورده بودند حذف کردند خَصَمَ بفتح خاء شد، و گاهی خاء را کسره دهند تاء التباس بماضی باب تفعیل نیفتد و خَصَمَ بکسر خاء خوانند، و این کسره بر آنست که هرگاه تاء را صاد کرده در صاد ادغام کردند لاجرم حرکت صاد اول انگذند، پس خاء را حرکت کسره دادند از آنکه ساکن هرگاه متحرک شود بکسره متحرک گردد چون در ماضی فته و کسره خاء هر دو جائز بود در مضارع فاء را نیز مفتوح و مکور کردند بهمین دو وجه مذکور پس گویند: خَصَمَ يُخَصِّمُ و گاهی باتباع فاء یاء را هم مکور نمایند همچنین در امر فته و کسره فاء هر دو جائز است پس گویند خَصَمَ خَصَمَ، و همچنین در اسم فاعل و اسم مفعول بفتح و کسره خاء می گویند چون: مُخَصَّمٌ مُخَصِّمٌ و مُخَصَّمٌ، لیکن در اسم فاعل و اسم مفعول گاهی فاء را نیز ضمه دهند بسبب اتباع میم، و در مصدر هم سوائے فتح و کسره ابقائے همزه وصل نیز مروی شده، و این شاذ است بهمینانکه اجتماع ساکنین در مضارع که از عرب منقول شده، المصدر: خَصَمًا خِصَامًا اِخَصَمًا و طریقه ادغام هر یک از این حروف دوازده گانه برین قیاس باید کرد.

صرف صغیر:

خَصَمَ خِصَمٌ يُخَصِّمُ خِصَامًا وَخِصَامًا وَخِصَامًا فَذَاكَ مُخَصَّمٌ وَمُخَصَّمٌ وَمُخَصَّمٌ وَخَصَمَ يُخَصِّمُ خِصَامًا وَخِصَامًا وَخِصَامًا فَذَاكَ مُخَصَّمٌ وَمُخَصَّمٌ وَمُخَصَّمٌ الْأَمْرُ مِنْهُ خَصَمٌ خِصَمٌ وَالنَّهْيُ عَنْهُ لَا تُخَصِّمُ الظَّرْفُ مِنْهُ مُخَصَّمٌ وَمُخَصَّمٌ وَمُخَصَّمٌ

و در بعض رسا کل صرف اثبات همزه در ماضی هم دیده شد، و صورت ماضی و مصدر بچهار گانه منتقل می شود خَصَمَ خِصَمَ اِخَصَمَ اِخَصَمَ خِصَامًا اِخَصَامًا اِخَصَامًا وَ اِخَصَامًا و بعضی صرفین در ماضی ادغام نکنند و در یواتی ادغام نمایند؛ حصول الالتباس بماضی التفعیل فی الماضي لا غیر.

اِحْمَرَّ: اجوف واوی الْأَوْجَا حُجُّ: کج شدن، یائِی الْإِیْضَا ضُ: سفید شدن، ناقص الْإِفْتَوَاءُ خدمت کردن، لفیف مقرون الْإِجْوَاءُ: سیاه شدن.

باب افعیلال: اِحْمَارٌ يَحْمَارُ اِحْمِيرًا فَهُوَ مُحْمَارٌ اِحْمَارٌ اِحْمَارٌ لَا تَحْمَارُ لَا تَحْمَارُ لَا تَحْمَارُ. باب فعلله: دَخَرَجٌ يُدَخِرُجُ دَخَرَجَةً وَدَخَرَجًا فَهُوَ مُدَخِرُجٌ وَذَاكَ مُدَخِرُجٌ دَخَرَجٌ لَا تُدَخِرُجُ. باب تفعلل: این باب مزید فیہ رباعی ست و در ماضی وے یکی حرف زائدہ است چوں: تَدَخَرَجَ يَتَدَخَرُجُ تَدَخَرُجًا فَهُوَ مُتَدَخِرُجٌ وَذَاكَ مُتَدَخِرُجٌ تَدَخَرُجٌ لَا تَتَدَخَرُجُ. باب افعللال: اِخْرَنْجَمُ يَخْرَنْجِمُ اِخْرِنْجَامًا فَهُوَ مُخْرَنْجِمٌ وَذَاكَ مُخْرَنْجِمٌ اِخْرَنْجِمٌ لَا تَخْرَنْجِمُ. باب افعلال: اَلْاِقْشَعِرُّ: موئے برتن خاستن، اِقْشَعَرَ يَقْشَعِرُ اِقْشَعِرًا فَهُوَ مُقْشَعِرٌ اِقْشَعَرَ اِقْشَعِرًا اِقْشَعِرًا لَا تَقْشَعِرُ لَا تَقْشَعِرُ لَا تَقْشَعِرُ، این دو باب مزید فیہ رباعی ست کہ در و ہمزہ وصل در آید، و دو حرف در ماضی وے زائدہ است.

فصل

بدانکہ افعللال در ثلاثی مزید فیہ آمدہ است اَلْاِقْعِنْسَاسُ: واپس شدن و سخت شدن، اِقْعِنْسَسُ يَقْعِنْسَسُ اِقْعِنْسَاسًا، حرف اصل قَعَسُ ست.

تَدَخَرَجَ: ہفت ملحق بد حرج اول چوں: تَحْلَبَ، دوم: تَقْلَسَ، سوم: تَمَكَّنَ، چہارم: تَحَوَّرَبَ، پنجم: تَسَرَّوَلَ، ششم: تَشَيَّطَنَ، ہفتم: تَقْلَسَى، المضاعف منہ التذبذب: جنبیدن، مثال التَّوَهُؤُ: فریاد کردن زن از جہت حزن، ناقص التقلسی: کلاہ پوشیدن، مہوز العین النَّظَامُنُ: سراقلندہ شدن، مہوز لام چوں: تَرَمِيَاتُ السَّحَامَةِ إِذَا بَحِصَتْ لِلْمَطِيِّ، مضاعف و مہوز اَلتَّكَأُكُو: بد دل شدن. افعللال: دو ملحق برائے اِخْرَنْجَمُ اول اِقْعِنْسَسُ دوم اِسْلَنْفَى و نزد مصنف دو باب دیگر اَجْلُوذٌ و اِخْشَوَشَبٌ ملحق بہ اِخْرَنْجَمَ، بدانکہ این ہر دو باب رباعی مزید برائے لزوم و مبالغہ بود و برائے مطاوعت مجرد نیز آید نَعَجْرَ فَاثَعَجَرَ أَيْ صَبَّهَ فَاثَصَّبَ، و فیہ مبالغۃ وَقْشَعْرَتْهُ فَاقْشَعَرَ.

افعللال: اگر کسے گوید: کہ ہر گاہ این باب از مزید فیہ ثلاثی بود پس سزاوار آن بود کہ در ذیل ثلاثی الاصل اند یا ملحق بر رباعی پس ذکر آنہا در فصل علیحدہ می باشد اگر چہ مرضی مصنف شق اخیر ست چنانچہ از قول او در اول کتاب کہ فصل ثلاثی مزیدہ باب مشہور ست بآن تاسل.

افعال نیز آمده است اِلَاجِلَوَاذُ: شتاب رفتن، اِجْلَوْذَ يَجْلَوْذُ اِجْلَوَاذًا. و افعیال نیز آمده است، اِعْشَوْ شَبَّ يَعْشَوْ شَبَّ اِعْشَيْشَابًا. و افعلاء نیز آمده است چوں: اِسْلَنْقَى يَسْلَنْقِي اِسْلِنْقَاءً.

فصل

بدانکہ مجموع ہمزہائے وصل کہ در اول فعل ماضی ثلاثی مزید فیہ و رباعی مزید فیہ است در درج کلام بیفتند، و ہمچنین ہمزہائی دیگر کہ در اول مصدر ہا، و امر ہائے این باب ہا باشد الا ہمزہ باب افعال کہ ہمزہ وے قطعی ست ساقط نشود، نہ در درج کلام، نہ در مصدر، نہ در ماضی، نہ در امر.

فصل

بدانکہ چوں ذَهَبَ رَا تَعْدِيہ کنند گویند: ذَهَبَ بِهِ ذَهَبَ بِهِمَا ذَهَبَ بِهِمْ ذَهَبَ بِهَا ذَهَبَ بِهِمَا افعال: خاصیت این باب ارتجال و لزوم ست چوں: اِجْلَوْذَ فِي السَّيْرِ اَيُّ اَسْرَعَ کہ مجردش درین معنی نیامده، و چوں: اِعْلَوْطَ یعنی گردن شتر بہ نشست بر پشت او کہ غلط مجردش بمعنی تیر زدن و بدی یاد کردن کسی را آمده است. افعیال: خاصیت این باب مبالغہ و غلبہ لزوم ست چوں: اِعْشَوْ شَبَّتِ الْاَرْضُ اَيُّ صَارَتْ ذَاتَ عَشْبَةٍ كَثِيْرَةٍ، و گاہی متعدی نیز می آید چوں: اِخْلَوْلَيْتُهُ یعنی شیرین پنداشتم او را، و مطاوع فعل نحو: ثَبِيْتُهُ فَانْتَوْنِي اَيُّ عَطَفْتُهُ موافقت فعل چوں: اِخْلَوْلِي اَيُّ صَارَ ذَا خُلُوٍّ و موافقت تفعّل چوں: اِخْشَوْشَنَ پوشیدن لباس خشن را. مجموع ہمزہائے اختلاف کرده اند بدانکہ این ہمزہ حرفست یا حرکت؟ بعض بسوئے ثانی رفته اند؛ زیرا کہ اگر حرف بودے اورا در خط صورتے مقرر بودی، و حال آنکہ اورا در خط صورتے مقرر نیست، و اکثر بر آن رفته اند کہ حرف ست از آن کہ ساکن می شود، پس اگر حرکت بودے لازم آمدے اجتماع نقیضین. (مولوی انور علی) تعدیہ کنند: بدانکہ طریق تعدیہ فعل لازم بسیارست، گاہی مجرد و عند التعدیہ بافعال و گاہی بباب تفعّل می برند و این قیاسی نیست بلکہ مقصود بر سماع از اہل زبان ست، و آنچه سہل و قیاسی در طریقیہ تعدیہ است ہمیں تعدیہ فعل لازم، بحرف جرست کہ مصنف رحمہ اللہ آنرا درین رسالہ مقدم کردہ، و از جملہ فوائد تعدیہ یکے تعلیم مبتدیان ست. برائے طریقیہ بنائے فعل مجہول از فعل لازم، پس فعل لازم را اگر متعدی بحرف جر کردہ مجہول کنند فعل را در ہمہ حال مفرد دارند، و ضائر مجرور را موافق مفعول مالم یسم فاعلہ مذکر و مؤنث و مفرد و تشنیہ و جمع و حاضر و غائب و متکلم آرند، و خاص کردن ثلاثی مجرد را برائے امثال ازاں کہ اصل ست و ابواب باقی را بمقابلہ گذاشتہ.

ذَهَبَ بِهِنَّ ذَهَبَ بِكَ ذَهَبَ بِكُمُ ذَهَبَ بِكِ ذَهَبَ بِكُمَا ذَهَبَ بِكُنَّ ذَهَبَ بِئِي
 ذَهَبَ بِنَا. اسم مفعول گویند: مَذْهُوبٌ بِهِ مَذْهُوبٌ بِهِمَا مَذْهُوبٌ بِهِمْ مَذْهُوبٌ بِهَا مَذْهُوبٌ
 بِهِمَا مَذْهُوبٌ بِهِنَّ. بدانکہ الف مفاعله و سین استفعال گاہ باشد کہ فعل لازم را متعدی گردانند
 چوں: سَارَ زَيْدٌ وَسَايَرُتُهُ، وَخَرَجَ زَيْدٌ وَاسْتَخْرَجْتُهُ.

قطعه تاریخ وفات مولانا میر سید شریف جرجانی

سید السادات زین الحق والدین آنکہ بود   میر اہل علم و فن سید شریف نکتہ داں
 چار شنبہ ہفتم از ماہ ربیع آخر او   کرد گلگشت ربیع اول باغ جناں
 چونکہ بود او سرور اقران در قرن خویش   سرور قرن آمدہ تاریخش اے آسی ازاں

مختل می گردد، و در تشنیه مذکریاء شد و الف نگردید؛ زیرا که اگر الف گشتی با اجتماع ساکنین بیفتاد و التباس شنی بمفرد لازم آمد و آن مانع تعلیل است، و در جمع مذکر و واحد مؤنث الف با اجتماع ساکنین تحقیقی افتاد، و در تشنیه مؤنث بعلت فراهم آمدن دو ساکن تقدیر او در جمع مؤنث و او یاء شد بس، همچنین تا آخر.

مضارع معلوم: یَقْتَوِي يَقْتَوِيَانِ يَقْتَوُونَ تا آخر، اصل یَقْتَوِي یَقْتَوُو بود، و او در طرف افتاد و ما قبل مکسوریاء شد، و ضمه یاء بسبب ثقل ساقط گردید، و تشنیه و جمع او بسبب افتادن در حکم طرف یاء شد، و یاء در جمع بعد نقل ضمه آن بما قبل بعد سلب حرکت بیفتاد، تَقْتَوِينَ مخاطبه و مخاطبات بعد تعلیل متفق شد، و در اصل مختلف؛ زیرا که اصل مخاطبه تَقْتَوِينَ بر وزن تَحْمَرِينَ، و اصل مخاطبات تَقْتَوُونَ بر وزن تَحْمَرُونَ.

ماضی مجهول: اُقْتَوِيَ اُقْتَوِيََا اُقْتُوُوا اُقْتُوِيَتْ اُقْتُوِيَتَا اُقْتُوِينَ تا آخر، و او در بعضی بسبب افتادن در طرف و در بعضی در حکم طرف، و کسره ما قبل یاء شد، و یاء بنقل ضمه آن بما قبل بعد سلب حرکت در جمع مذکر غائب بیفتاد، و در باقی صیغها سالم ماند.

مضارع مجهول: يُقْتَوِي يُقْتَوِيَانِ يُقْتَوُونَ تا آخر، و او در واحد مذکر غائب و حاضر و غایبه و در صیغه متکلم بسبب افتادن در زائد بر سوم جا و بودن ما قبل مفتوح یاء شد، و یاء الف گردید و در صیغه تشنیه غائب و غایبه اگر یاء الف شدی التباس تشنیه بواحد لازم آمد و چنانکه مکرر مذکور گردید، و در دو صیغه جمع مذکر مخاطبه الف با اجتماع ساکنین ساقط گردید و در اینجا هم مخاطب و مخاطبات در صورت موافق و در اصل مخالف؛ زیرا که اصل مخاطبه تُقْتَوُونَ بر وزن تُحْمَرِينَ و او اخیر بسبب آمدن در زائد بر سوم جا و فتح ما قبل یاء شد، و یاء بسبب تحریک الافتاح ما قبل الف گردید و الف با اجتماع

امر حاضر معروف بانون خفیفه: اِقْتَوَيْنِ اِقْتَوُنْ اِقْتَوْنِ در اعلال بر قیاس ثقیله. ایضا امر حاضر معروف بانون خفیفه: اِقْتَوِیا اِقْتَوُوا اِقْتَوِیْ، در واحد مذکر بقلب نون خفیفه ما قبل مفتوح بالف مثل قول امرء القیس:

قفأ نبك من ذكری حبيب ومنزل

که در اصل قفن بود، و در جمع مذکر و مخاطبه بقلب نون خفیفه ما قبل مضموم و مکسور بو او و یاء نزد یونس، و یا حذف نون خفیفه و اعاده او و یاء محذوفه در وقف و غیر وقف، و باقی اقسام امر و نهی بانون تاکید و بدون آن بر همین قیاس است. اسم فاعل: مُقْتَوٍ مُقْتَوِيَانِ مُقْتَوُونَ مُقْتَوِيَةٌ مُقْتَوِيَتَانِ مُقْتَوِيَاتٌ، مُقْتَوٍ در اصل مُقْتَوٍ بود، چون او بقاعده یَقْتَوِیْ یاء شد، و ضمه از ان بسبب ثقل ساقط گردید، یاء با اجتماع ساکنین میان او و تنوین بیفتاد، و در مُقْتَوِيَانِ او بقاعده یَقْتَوِيَانِ یاء شد و در مُقْتَوُونَ چون او بسبب افتادن در حکم طرف و کسره ما قبل یاء شد، و ضمه یاء بجهت ثقل بعد سلب حرکت ما قبل منتقل گردید یاء با اجتماع ساکنین بیفتاد، و مُقْتَوِيَةٌ إلخ بر قیاس مُقْتَوِيَانِ. اسم مفعول: مُقْتَوَى مُقْتَوِيَانِ مُقْتَوُونَ مُقْتَوَاةٌ مُقْتَوِيَتَانِ مُقْتَوِيَاتٌ، مُقْتَوَى در اصل مُقْتَوٍ بود، و او بقاعده یَقْتَوِیْ مجهول چون یاء شد یاء بسبب تحرک و انفتاح ما قبل الف گردید، و با اجتماع ساکنین میان الف و تنوین الف بیفتاد، همچنین در مُقْتَوُونَ بفتح و او اول، و در صِغَرُ غَابَهُ یاء الف شد و بس، و در تشنیه مذکر بسبب لزوم التباس شیء بواحد در حالت اضافت مثل مُقْتَوَاكَ، و در تشنیه مؤنث بسبب حمل آن بر ثَقْتَوِيَانِ تشنیه مضارع مجهول و در جمع مؤنث بسبب التباس مفرد در تلفظ و او یاء شد و یاء الف نگشت. لفیف مقرون: الْأَحْوَاءُ: سیاه شدن، اصلش الْأَحْوَاؤُ بود، و او بسبب افتادن بعد الف زائده همزه شد، چنانکه در الْاِقْتَوَاءُ؛ زیرا که لفیف هر باب مثل ناقص آن باب باشد، و بسبب نبودن تکرار در دو حرف اصلی مضاعف نام نشد.

ماضی معروف: اِخْوَوِیَّ اِخْوَوَا اِخْوَوْتُ اِخْوَوْنَا اِخْوَوْنِیَّ تا آخر، اِخْوَوِی در اصل اِخْوَوَ بود و او مفتوحه بقاعده اِقتَوِی و او اخیر یاء شد، و یاء الف گشت، و در تثنیه و او یاء شد و بس، چنانکه در اِخْوَوْنِیَّ تا آخر، و در جمع مذکر و دو صیغه بعد او بعد قلب و او بیاء و یاء بالف الف نیز افتاد، چنانکه در اِقتَوُوا، و دو صیغه بعد او، و از آنجا که چون اعلال و ادغام بهم آیند بجهت تخفیف اعلال را ترجیح میدهند در اِخْوَوَا ادغام نگردید.

فائده: اِخْوَوَ بتشدید و او بمعنی سبز شد نیز آمده، یُقَالُ: اِخْوَوْتُ الْأَرْضُ إِذَا اخْضَرَّتْ. مضارع معلوم: یُخْوَوِی یُخْوَوِیَانِ یُخْوَوُونَ إلخ و او بسبب افتادن در طرف و بودن ما قبل مکسور یاء شد، و یاء بعد نقل ضمّه آن بما قبل بعد سلب حرکت از آن با اجتماع ساکنین در جمع مذکر و مخاطبه بیفتاد، چنانکه در یُقتَوِی یُقتَوِیَانِ یُقتَوُونَ و وجه عدم اعلال و او مضموم باقی در جمع مذکور سابق یاد باید کرد در اینجا هم مخاطبه و مخاطبات در صورت موافق و در اصل مخالف؛ زیرا چه اصل مخاطبه تَخْوَوْنِیَّ و اصل مخاطبات تَخْوَوْنَ و اعلال هر دو سابق معلوم می شود. مضارع مجهول: یُخْوَوِی یُخْوَوِیَانِ یُخْوَوُونَ تَخْوَوِی تَخْوَوِیَانِ یُخْوَوْنِیَّ تا آخر، در واحد مذکر غائب و حاضر و غایبه و دو صیغه متکلم و او اخیر بسبب در آمدنش در موضع زائد بر سوم و فتح ما قبل یاء شد، و یاء الف و سوائی این پنج صیغه و چار تثنیه الف با اجتماع ساکنین بیفتاد، چنانکه در یُقتَوِی مجهول معلوم شد، و مخاطبه و مخاطبات یکسان صورته نه اصلاً؛ چه اصل اول تَخْوَوْنِیَّ، و اصل ثانی تَخْوَوُونَ و او اخیر هر دو یاء شد، لیکن در اول الف شد و افتاد، و در ثانی سالم.

نفی بلم: لَمْ یُخْوَوِ بکسر و او اخیر معروف و فتح آن مجهول یاء از اول و الف از ثانی بـ "لم" افتاد و همچنین از امثال آن. امر حاضر معروف: اِخْوَوِ اِخْوَوِیَّ اِخْوَوُوا اِخْوَوِی اِخْوَوْنِیَّ، در اعلال

اِحْوَاوَنَّا اِحْوَاوَيْنَ تا آخر، اصل اِحْوَاوَى اِحْوَاوَوَ بود، و او اخیر بسبب آمدن واو زائد بر سوم جا
 و فتحه ما قبل یاء شد، و یاء بسبب تحرک و انفتاح ما قبل الف گردید، و در تشنیه و او بقاعده مذکور یاء
 شد، و یاء الف نگردید ورنه بسبب حذف الف بفرایم آمدن دو ساکن التباس بمفرد لازم می آید
 و آن مانع تعلیل است، اِحْوَاوُوا در اصل اِحْوَاوَوُوا بود، و اولام کلمه بقانون مسطور یاء شد، و یاء
 الف و الف با اجتماع ساکنین بیفتاد، همچنین در اِحْوَاوَتْ و در اصل اِحْوَاوَتَا تا آنکه در اصل
 اِحْوَاوَوَتَا بود بعد بر گردیدن واو یاء و یاء الف با اجتماع ساکنین تقدیری افتاد، و در اِحْوَاوَيْنَ تا آخر
 و او یاء شد، و بعد علت اعلال الف نگشت، چنانکه معلوم شد، و اِحْوَاوَوَ و اِحْوَاوَتْ بتشدید و او
 مثل: اِحْوَوَّ بمعنی سبز شد نیز آمده، يُقَالُ: اِحْوَاوَتْ الْأَرْضُ إِذَا اخْضَرَّتْ. مضارع معلوم:
 يَحْوَاوِي يَحْوَاوِيَانِ يَحْوَاوُونَ تَحْوَاوِي تَحْوَاوِيَانِ يَحْوَاوَيْنَ تا آخر، يَحْوَاوِي در اصل
 يَحْوَاوَوُ بود، و او در طرف افتاد، و ما قبلش مکسور است یاء شد بسبب ثقل ضمّه از یاء افتاد، همچنین
 در تَحْوَاوِي اِحْوَاوِي نَحْوَاوِي و در باقی صیغها و او بسبب افتادن در حکم طرف یاء شد، لیکن در
 جمع مذکر و مخاطبه افتاد و در باقیها سالم ماند، و درین هم مخاطبه و مخاطبات صورّه موافق و اصلاً مخالف،
 پس اصل مخاطبه تَحْوَاوَوَيْنَ و اصل مخاطبات تَحْوَاوُونَ بعد اعلال هر دو تَحْوَاوَيْنَ شدند. امر حاضر
 معروف: اِحْوَاوِ اِحْوَاوِيَا اِحْوَاوُوا اِحْوَاوِي اِحْوَاوِيَانِ اِحْوَاوَيْنَ، اصل اِحْوَاوِ اِحْوَاوُوا بود، و او اخیر
 بسبب افتادن در طرف و کسر ما قبل یاء شد و یاء بسبب وقف افتاد، و در تشنیه و جمع مؤنث بسبب
 افتادن در حکم طرف و کسر ما قبل و او یاء گشت، و در جمع یائے مبدله از و او بعد نقل حرکتش
 بما قبل، و در مخاطبه بعد سقوط حرکتش با اجتماع ساکنین. امر حاضر معروف بانون ثقیله:
 اِحْوَاوَيْنَ اِحْوَاوِيَانِ اِحْوَاوُونَ اِحْوَاوِيَانِ اِحْوَاوِيَانِ، در واحد مذکر یائے محذوفه بزوال علت

حذف باز آمد، و در تشنیه و جمع مؤنث یا سالم ماند، و در جمع مذکر و علامت جمع و در مخاطبه یائے علامت نیز بسبب استغناء از ضمه و کسره ما قبل با اجتماع ساکنین محذوف شد. اسم فاعل: مُحَوَّوٍ مُحَوَّوِيَانِ مُحَوَّوُونَ مُحَوَّوِيَةٌ مُحَوَّوِيَتَانِ مُحَوَّوِيَاتٍ، مُحَوَّوٍ در اصل مُحَوَّوٌ بود، و او اخیر بافتادن در طرف و کسر ما قبل یاء شد، و بعد سقوط ضمه بسبب یاء با اجتماع ساکنین بیفتاد، و در جمع مذکر و او بجهت بودن در حکم طرف و کسره ما قبل یاء شد، و بعد نقل حرکتش بما قبل بعد سلب حرکت آن یاء با اجتماع ساکنین ساقط گردید، و در باقی صیغها بعدم علت حذف سالم ماند، و اگر متعدی بحرف جر کنند صیغهای مجهول و اسم مفعول نیز آیند. ماضی مجهول: أُحَوَّوِي أُحَوَّوِيَا أُحَوَّوُوا أُحَوَّوِيَتْ أُحَوَّوِيَتَا أُحَوَّوِيْنَ تا آخر، أُحَوَّوِي را از اِحَوَّوٍ بنا نمودند هرگاه اول و ثالث را ضمه دادند، و ما قبل اخیر را کسره، الف بضمه ما قبل و او شد، أُحَوَّوٍ و بِحَمَارٍ و او بر وزن اَحْمُورٍ و او اخیر بقانون مذکور در مضارع معروف یاء شد، أُحَوَّوِي گردید، و این یاء از جمع مذکر بعد نقل حرکتش بما قبل بیفتاد، و در باقی صیغها بعدم علت حذف سالم ماند، و در أُحَوَّوِي و نظائر او ادغام نه شد؛ زیرا که متجانس اول بدل الف آمده. مضارع مجهول: يُحَوَّوِي يُحَوَّوِيَانِ يُحَوَّوُونَ تَحَوَّوِي تَحَوَّوِيَانِ تَحَوَّوِيْنَ تا آخر، یاء الف و از هر دو جمع مذکر و مخاطبه با اجتماع ساکنین بیفتاد، و در باقیها سالم ماند، و مخاطبه و مخاطبات در صورت موافق و در اصل مخالف زیرا که مخاطبه در اصل تَحَوَّوِيْنَ بر وزن تَحْمَارٍ رِین و مخاطبات تَحَوَّوُونَ بر وزن تَحْمَارِزَن. امر مجهول: لِتَحَوَّوْا لِتَحَوَّوِيَا لِتَحَوَّوُوا لِتَحَوَّوِيْ لِتَحَوَّوِيَا لِتَحَوَّوِيْنَ در واحد مذکر الف مبدله از یاء که مبدله از و است بعلت جزم، و در جمع مذکر و مخاطبه بجهت اجتماع ساکنین بیفتاد، و در تشنیه و جمع مؤنث یاء سالم ماند، و بعدم علت

اعلال الف نگشت. امر مجهول بانون ثقیله: لُتْخَاوَوَيْنَّ لُتْخَاوَوِيَانَّ لُتْخَاوَوَوَنَّ لُتْخَاوَوِينَ
لُتْخَاوَوِيَنَّا الف در واحد زوال علت حذف خواست که باز آید چوں ما قبل نون مذکور سوائے
چهار تشنیه و جمع مؤنث متحرک می باشد، والف قابل حرکت نبود یا نیکه بد لش الف آمده بود عود
نمود، ودر جمع مذکر برائے رفع اجتماع ساکنین واو علامت را ضمه دادند، ودر مخاطبه یائے علامت را
کسره. امر حاضر بانون خفیفه: اِخْوَاوِيْنَ اِخْوَاوُنْ اِخْوَاوِيْنْ بِر قیاس ثقیله چنانکه مذکور شد. ایضا
امر حاضر معروف بانون خفیفه: اِخْوَاوِيَا اِخْوَاوُوا اِخْوَاوِيْ بقلب نون بالف در واحد مذکر،
وبواو ویاء در جمع مذکر و مخاطبه بخذف نون، واعاده واو ویاء چنانکه سابق مذکور شد، وباقی اقسام
و نهی بر همین قیاس ست امثلہ آن استخراج باید کرد. اسم مفعول: مُخْوَاوِيْ مُخْوَاوِيَانْ
مُخْوَاوَوَنْ مُخْوَاوَاةٌ مُخْوَاوَيَتَانِ مُخْوَاوِيَاتٌ، واداخیر در تمامی کلمات بسبب افتادن در زائد بر
سوم جائے فتح ما قبل یاء شد، ویاء در واحد وجمع مذکر وغائبه بسبب تحرک وافتتاح ما قبل الف
گردید، ودر اولین یاء باجماع ساکنین بیفتاد، ودر باقی صیغہ یاء سالم ماند فقط. واللہ اعلم.

صرف میر منظوم

از حضرت شاہ ولی اللہ محدث دہلوی رحمۃ اللہ علیہ

بسم اللہ الرحمن الرحیم

الحمد لله رب العلمین، والصلاة والسلام علی سید المرسلین محمد وآله وأصحابه
أجمعین، أما بعد: گوید فقیر ولی اللہ عفی عنہ: چوں فرزند ارجند عبد العزیز - حفظہ اللہ
سبحانہ ووفقه بما یحب ویرضی - بحفظ قواعد صرف مشغول شد مناسب نمود کہ قواعد
مشہورہ این فن را در رشتہ نظم سفتہ شود تا با سہل وجہ ضبط آن میسر آید طرف نسخہ مولانا نور
الدین عبد الرحمن جامی - قدس اللہ سرہ السامی - توجہ افتاد، و دیدہ شد کہ قلیلے از اں قواعد
منظوم فرمودہ بعضے آں را غیر منتخباتہ ظاہر آن استاد نامدار بعد تسوید نسخہ مذکورہ بنظر ثانی
اصلاح فرمودہ توجہ خاطر بہ تتمیم و تنقیح آں نگماشتہ لاجرم بعضے ابیات ایشان را تیمنا و تبرکاً بعینہا
آورده شد، و در بعضے آخر تصرفی بحسب امکان کردہ آمد، بعضے آخر بر ہماں اسلوب و وزن زیادہ
کردہ شد تا مجموعہ بہم رسد، واللہ المسؤل أن ینفع بها الولد الأعز وغیرہ، فمن أراد
حفظہا فهو هذا.

کلمات عرب سہ قسم بود	نام شاں حرف و فعل واسم بود
ہجو باللہ اقسام اے فرزند	بخداوند ے خورم سو گند
اقسام فعل اللہ اسم شگرف	بائے داخل بر اللہ آمد حرف
آنچہ میزان بود درین اقسام	فاء و عین آمدہ است آنکہ لام
ہر چہ اندر مقابل اینہا است	حرف اصلی است باتو گویم راست

وانکہ ہیچ یک برابر نیست زائدش داں کہ چیز دیگر نیست
 گر بود پنج حرف یا کہ چهار لام را کن بقدر او تکرار
 وانکہ باشد زیادہ از موزوں می کن آن را بعینہ افزوں
 ہر کجا گردد اسم و فعل پدید از مجرد بروں بدال و مزید
 چیست دانی مجرد آں کلمہ کہ حروفش بود اصول ہمہ
 در حرفی در آں بر اصل فنزود در حساب مزید خواہد بود
 حرفہائے اصول وقت شمار گاہ در فعل سہ ست گاہ چہار
 لیک در اسم پیش معنی سخ میرسد حرفہائے اصل بہ پنج
 پنج حرفی بود ازاں تعبیر بخمائی کند صغیر و کبیر
 چون سہ حرفی بود ثلاثی دان چار حرفی بود رباعی خوان
 اسم را ہفت حرف باشد و بس فعل شش باصل و زیادہ برس
 لفظ اسم اے بفہم و عقل و علم چون ثلاثی بود مجرد ہم
 دہ بود ہیچو فلس و جبر دگر کف ہم فرش ازاں بشمر
 عضد ست وائل چو قفل و عیب حر وانگہ عنق بطلب
 پنج صیغہ بود رباعی را می کنم شرح تا شوی دانا
 جعفر درہم دگر برشن پس قمر است وز برج از بر کن
 شد خمائی چہار صیغہ درست کہ ازاںہا سفر جل است نخست
 بحر ش پس قذ عمل و فرضیت یاد گیرش کہ صعب آمد صعب
 در خمائی مزید شد بے شک عضو فوط قبعثرے مدرک

پس خز عییل و خندریس دگر قرطوس اے عزیز جان بشمر
 چون ثلاثی ست فعلها در باب کہ بود در مجرد آن شش باب
 فعل یفعل است پس یفعل باز یفعل بضط آں نہ دل
 در شرف و صفت خلقی دان در منع شرط حرف خلقی دان
 یحسب نیست شاذ گاہ مجال جزز مفروق و جز زمان مثال
 در مزید ست جملہ دہ باب ست آنجہ مشہور پیش اصحاب است
 باب افعال بعد ازاں تفعیل وزیے آں مفاعلہ بے قیل
 ماضی ایں سہ باب را ہمہ کس حرف زائد یکے شناسد و بس
 آنجہ باشد در دو حرف افزوں افعال و انفعال دان اکنون
 پس تفعیل تفاعل ست دگر افعال از یے ہمہ بشمر
 حرف زائد سہ دان در استفعال کہ ازاں ہم یک ست افعیال
 چون رباعی مجرد ست آنجا نامدہ غیر فعللہ اصلا
 در مزیدش با تفعیل داں کہ یکے حرف زائد ست دراں
 ور تاسل کنی در افعال ہست زائد دو ہیچوں افعال
 حرف علت سہ حرف وائے بود کہ بہر صیغہ شاں کہ جائے بود
 باشد آں صیغہ را لقب معتل بر تو سازم مفصل آن مجمل
 حرف علت چو جائے فاء باشد لقب آن مثال فاء باشد
 ور بود جائے عین اجوف دان ور بود جائے لام ناقص خوان
 ور بود عین ولام یا ف ولام پیش صرئی لفیف دارد نام

گر بود عین ولام مقرون است   هست مفروق گر دگرگون است
 هر بنائے که همزه دار بود   نام مہموز ز اختیار بود
 هست مہموز فاء چو باشد فاش   همزه مذکور در مقابل فاش
 و ر بود عین همزه ماخوذ لام   هست مہموز عین لامش نام
 در ثلاثی مضاعف آنرا دان   کہ بود عین ولام او یک سان
 در رباعی مضاعف آنرا دار   کہ نماید ترا بوقت شمار
 فاء ولام تحسب او بہ یقین   متجانس چو عین ولام پسین
 در اصول صحیح از تخفیف   نیست علت چو همزه وتضعیف
 ہرچہ باشد ورائے این اقسام   سالم هست و صحیح اورا نام
 مصدر است اسم گر بود روشن   آخر فارسیش دن یا تن
 صرفیاں مصدرے کہ یافتہ اند   زان بناہا بسے شگافتہ اند
 ہچو ماضی و ہچو مستقبل   جہد و نفی امر و نہی اے مقبل
 بعد ازاں اسم فاعل و مفعول   کہ بود ہچو قاتل و مقتول
 عدد صیغہا درین افعال   چار دہ گو اگر کنند سوال
 شش بغائب بود چو بشماري   شش مخاطب بود چو بگماری
 سہ زہر شش اناث داں سہ ذکور   بہ بناہائے مختلف مذکور
 آں دو باقی بود حکایت نفس   کہ ہم از خود کند روایت نفس
 چو ز ماضی بنا کنی مجہول   کہ ثلاثی بود از وصول
 فائے آں فعل را تو ضمہ بدہ   عین او را بزیر کسرہ بنہ

گر رباعی مجرد است و مزید
 قبل آخر بکسر موسوم است
 و ز غابر بنا کنی مجهول
 حرف غابر ز صیغه کن مضموم
 گر بغابر بر قرار شد جازم
 نون بیفگین ز صیغنا الا
 و نواصب گرفت آنجا
 امر حاضر فعل مستقبل
 تا بیفگین ز فعل استقبال
 ساکن او هست حرف بعد از تاء است
 حرف پیش از اخیر را بنگر
 همزه باید بوفق آن مضموم
 آخرش هست بر طریق نزوم
 گر ثلاثی ست فاعل و مفعول
 در مزید است وزن مستقبل
 قبل آخر ز فاعلش مکسور
 حرکات ثلاث گاه بیان
 که بیکبار زان بیندازند
 گه چون آن را بحرف قبل دهند
 یا ثلاثی که زائدش چسپند
 متحرک ز پیش مضموم است
 بشنو این نکته را بسمع قبول
 قبل آخر بفتح کن موسوم
 هست تسکین مفردش لازم
 آنکه باشد ضمیر جمع نسا
 فتح آخر بمفرد ست سزا
 گر مخاطب بود شود حاصل
 بی که مابعد اوچه دارد حال
 ابتداء جز بهمزه ناید را ست
 اگر آنرا بود ز ضمه اثر
 ورنه آنرا بکسر کن موسوم
 چون مضارع که باشد او مجزوم
 می شود همچو قاتل و مقتول
 میم مضموم کش بود اول
 آن ز مفعول فتح شد دستور
 چون که بر حرف علت است گراں
 گه بما قبل منقلب سازند
 وفق آن حرف علت مده کنند

همچو یدعو یقول باز یقال
 واو ویانیکه از سکون جاری ست
 باز یری بیج هم بمثال
 درپے فتح بر زبان جاری ست
 بالف هست واجب التبدیل
 چوں بود بر مذاق طبع ثقیل
 بعد فحت بموضع حرکت
 واو و چوں ز پے شود وارد
 از یقال ویباع جوئے مثال
 بالف واجب آیدش ابدال
 الفے را کہ باشد از زائد
 واو ویاء چوں زپے شود وارد
 می شود همزه چوں کساء روا
 پے دفع ثقلش همه جا
 اولین حرف لین دوم مدغم
 چوں دو ساکن فرا رسید بهم
 ورنه نباشد چنان بدانکه صواب
 جائز است آنچنانکه خاف یخاف
 نیست اصلا دریں سخن تشکیک
 حذف یکساکن ست یا تحریک
 کہ نباشد عقیب ضم واقع
 چوں فتد حرف واو در رابع
 همچو یدعی ویدعیان به مثل
 می کنندش بیاء همیشه بدل
 اولین باسکون بود منضم
 واو یاء چوں فراء رسید بهم
 در یکے دیگرے کنند ادغام
 واو را یاء کنند بعد تمام
 رم یرم با ورم ت در حسب است
 عد یعد با وعدت در ضرب است
 یوعل باوعلت مختلف است
 یوسم با وسمت و شرف است
 یاد گیرش کہ نصر ممتنع هست
 ضعیض باوضعت در منع است
 چوں یعد حذف شد ز استقبال
 وسط فتح وکسرہ واو مثال
 صیغہ گردد باصل خود مائل
 فتح یا کسر گر شود زائل

حرف حلقی ز بکه سنگین ست در یضح حذف واو بسکین است
 یائے ساکن که ضمہ را عقب است همچو بؤس بو او منقلب است
 واو ساکن بیاء شود مبدل که فتد بعد کسره چون بهکل
 هر کجا واو در مضارع کاست مصدرش چون عده بیا مدار است
 پنج جا از صحیح فرق شمر عد عده بهکل ولید یوسر
 فتح اول ز ماضی معلوم بالف قلب عین شد مرسوم
 یاء شود کسر فاء ویاء موصول عین آنها ز ماضی مجهول
 بعد ازین پنج راه دیگر گیر هر دو در صورت اشتباه پذیر
 چون دو ساکن بهم شود آنجا حرف علت شود ز صیغه فنا
 در نصر ضم فائے ماثور است ور گر کسر فائے دستور است
 عین اجوف بفعل استقبال بسکون متصف بود همه حال
 حرکت عین او بفائے دهند عین را وفق فائے مده کنند
 صیغه هر جا بجزم شد موصوف عین اجوف ازاں شود محذوف
 در نصر قلت قل يقول بخواں در ضرب بعث بع میبع بداں
 در سمع صنع صیغه مختلف ست خف یخاف وخفت موتلف ست
 عین مجهول غابر است بدل بالف از یقال جوئی مثل
 هست مفعول یائی وواوی یا میبع ومقول تساوی
 لیک در هر دو دا بداں فاعل هست مانند بالبع وقائل
 عین ناقص اگر بود مفتوح حکم آنرا بگویت مشروح

حرف آخر ازاں الف بشود   دائر تشقیل بر کرانه رود
 کسر عین از بود و آں واوی   گشته مانند یائی ملتاوی
 ایں بود حکم ماضی و غابر   هم به مجهول و غیر آں دائر
 مفردش گر بجزم موصوف است   حرف علت ز صیغه محذوف است
 ادع یدعو دعوت در نصر است   ارم یرمی رمیت در ضرب است
 ارض ترضی رضیت در سمع ست   ارع ترعی رعیت در منع است
 ارخ ترخو رخوت در شرف است   لیک تدعی دعیت هر طرف است
 هست مدعو اگر نصر باشد   هست مرمی اگر دگر باشد
 لیک فاعل بود دریں افعال   همچو داع وداعی در همه حال
 صرف مفروق خوان زباب لفیف   گویم نکته غریب ولطیف
 اولش بامثال موزون است   آخرش ناقص است معنون است
 قِ یقی با وقیت در ضرب است   لِ یلی باولیت در حسب است
 اتج توجی وجیت در سمع است   داند آنکه بعلم منتفع است
 و آں دگر قسم بوقت شمار   انا قصی پیش گیرد در هم کار
 اطو تطوی طویت چوں رضی است   ازو یروی رویت چوں رمی است

بیان قواعد مضاعف

چوں بیکساں دو حرف جمع شود   واں دگر لازم السکون نبود
 درج کردن نخست را دائم   در دوم جائز است یا لازم
 چوں گذشتی بماضیین ز پیچ   فک ادغام پیش گیر بسنج
 لیک در غابرش مکن اصلا   فک ادغام غیر جمع نسا
 با مَدُّتْ اَلدَّ در نصر است   بافررت افر در ضرب است
 بامست اَمْسُ هم بشمار   اے که در شمع می کنی تکرار
 آخرش را چو جزم شد روشن   فعل ادغام ترک اوست حسن
 در نصر هر سه حال مدغم راست   درد گر هست غیر ضمه رواست
 از دو همزه چوں همزه دومین   ساکن آید بهوش باش و بین
 حرکت بین همزه اول   کن دوم را بجنس او مبدل
 اَمِنْ اَوْمِنْ دگر ایندب   ایں سه مذکور امثال طلب
 خُذْ زَاخَذْ است وصل بدان ز سوال   صیغه امر خواں بدین منوال
 فعل مہوز گر بود معتل   صیغه را کن بوفق آں مختل
 اصل یفعل یا فعل است شناس   حذف همزه در اں شد است قیاس

امر حاضر ازاں بگر ز اصل   همزه اش را میفکن اندر وصل
 مصدر اجوفی ز استفعال   استقامت اقامت از افعال
 عین مصدر فتاد از اعلال   عوضش تاء در آمد از دنبال
 مصدر ناقص از بود تفعیل   هست بر وزن تر جیه بے قیل
 هست وقتی که منطبق آمد فاء   منقلب تائے افتعال بطاء
 واو ایعاد مبدل است بیاء   چو مقیم و یقیم و هم ایضا
 همزه گردد بدل ز واو ز یاء   همچو ارضاء همچو استرضاء
 در مضاعف شناس امر عجب   اشتباه وصیغه مثل محاب
 باز مختار همچنان انکار   کش ز اجوف بود نژاد وتبار
 در مضارع اگر دو تاء آید   چوں یکے را بسنگنے شاید
 غیر همزه که هست در افعال   همه در درج می کنش اخلال
 ناقصات همه حال   چوں مجردش شناس در اعلال
 یستقیم و یعین هم یختار   باز ینقاد گیر آخر چار
 هر یکے را بگردش اطوار   بر قوانین اجوف است مدار
 غیر این چار را ممکن اعلال   چوں صحیحش شمار در همه حال

الف آنجا کہ ضمہ را عقب است   ہچو ضورب بو او منقلب است
 بر شمارم ازان صفت امثال   کش شبہ کنند با افعال
 ہم شریف است وہم شجاع و حسن   چوں ذلول و جہان و صعب و خشن
 مشترک ہست در اناث و رجال   لفظ علام ہم فروق و طوال
 مصدر میسی و زمان و مکان   از مجرد نباشد یک سان
 ز ضرب بر قیاس مجلس خوان   از دگر بر وزان مشرب دان
 ہچو موضع بخوا تو لفظ مثال   ہچو مرمی ز ناقش ہمہ حال
 و مزید است حال او در یاب   مثل مفعول باشد از ہر باب
 مضربہ تا بمضرب و مضراب   اسم آلہ شدہ ست یا اصحاب
 افعّل وصف خوان ز لون و عیب   مثل ضلّاء مؤنّش بے زیب
 یک افعّل بمعنی تفضیل   ہست فعلی مؤنّش بے قیل
 مثل منان بنا بکن ز صفات   چوں جرتح بنا کن از آفات
 ضربہ یکبار واکلمہ یک نوبت   جلسہ نشستن بود بیک ہیئت
 لقمہ قدرے کہ در دہان بکند   صرعہ آن کہ پہلوان فکند